

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛИТВИНЧУК АЛЛА ІВАНІВНА

УДК 159.923.2:159.955.4.-053.67

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання, ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.І. Литвинчук

Науковий керівник: **Журавльова Лариса Петрівна**, доктор психологічних наук, професор

Житомир – 2019

АНОТАЦІЯ

Литвинчук А. І. Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2019.

Дисертацію присвячено вивченню психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці. Теоретично обґрунтовано та емпірично апробовано структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості. Подано теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці. Встановлено, що розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці обумовлений системним функціонуванням суб'єктно-особистісних властивостей. Обґрунтовано, розроблено та апробовано програму розвитку екологічної самосвідомості «Emotion. Reflection. Action (ERA)», яка полягає в не лише в актуалізації системного впливу всіх чинників феномену, а й домінуючому функціонуванні емпірично встановлених відповідних факторних чинників кожного його компонента.

Встановлено, що поняття «екологічна самосвідомість» вимагає операціоналізації, оскільки воно ототожнюється чи вживається паралельно з поняттям екологічної свідомості. Також ці феномени розглядаються як єдине неподільне ціле, не описується їх феноменологія, специфіка, не даються конкретні визначення «екологічної самосвідомості».

Визначено, що екологічна самосвідомість змінюється та еволюціонує відповідно до нормативного розвитку самосвідомості. Теоретично обґрунтовано, що екологічна самосвідомість є інтегральним відображенням особистістю Світу, свого місця в ньому та смислової єдності з ним.

Визначено, що екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною екосистеми, і унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем і з самим собою.

Виокремлення структурних компонентів системи детермінації екологічної самосвідомості значною мірою базується на аналізі складових самосвідомості особистості з поправкою на унікальність та виключність цього психічного явища.

Екологічна самосвідомість є ієрархічним динамічним феноменом, який має три рівні: елементарний, особистісний та духовний. Структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості репрезентує ієрархічну системність феномену: елементарний рівень (усвідомлення себе частиною Світу, взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем); особистісний рівень (усвідомлення свого місця в Світі, реальна співдія з Іншим) та духовний рівень (інтегральне відображення особистістю Світу, смислова єдність з ним). Системний взаємозв'язок цих трьох рівнів забезпечує життєдіяльність особистості в екосистемі.

На кожному з рівнів екологічна самосвідомість функціонує як чотирикомпонентне (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний компоненти) утворення. Змістова наповненість компонентів екологічної самосвідомості має такі характеристики: афективний (емоційний) відображає ставлення до себе, його емоційну забарвленість, відчуття себе частиною соціуму чи ноосфери; когнітивний – містить в собі усвідомлення своїх особистісних якостей, здібностей, свого місця в соціумі, розуміння Іншого, Природи, Світу. Третій компонент (конативний) репрезентує активну життєву позицію особистості, її діяльність відповідно до природного середовища та соціального оточення у якому вона знаходиться. Ціннісно-рефлексивний компонент екологічної самосвідомості реалізує смислову орієнтацію особистості в Світі та особливості поцінування власних переживань, ставлень, поведінки.

Емпірично досліджено психологічні особливості розвитку екологічної самосвідомості та її чинників в юнацькому віці у відповідності до авторської теоретичної моделі. Виявлено вікові, статеві, демографічні та професійні (напрям навчання) особливості розвитку екологічної самосвідомості та її чинників в юнацькому віці.

Визначено, що існують такі *вікові* особливості розвитку компонентів екологічної самосвідомості: а) у ранньому та зрілому юнацькому віці спостерігається недостатній розвиток ціннісно-рефлексивного компоненту; б) у юнаків та дівчат спостерігається значна позитивна вікова динаміка показників когнітивного компоненту; в) афективний та конативний компоненти мають середній рівень розвитку впродовж юнацького віку.

Встановлено *статеві* особливості розвитку екологічної самосвідомості: а) зростання впродовж раннього та зрілого юнацького віку показників когнітивного та конативного компонентів у хлопців; б) позитивні зміни у розвитку афективного та конативного компонентів у дівчат спостерігаються; в) стабільно низькі показники ціннісно-рефлексивного компоненту впродовж юнацького віку у досліджуваних обох статей.

Виявлено *демографічні* особливості розвитку екологічної самосвідомості: молоді люди, які проживають у місті мають нижчі показники розвитку афективного, когнітивного та ціннісно-рефлексивного компонентів екологічної самосвідомості у порівнянні зі своїми ровесниками, які проживають у сільській місцевості. Показники конативного компоненту вищі у міського юнацтва, ніж у сільського.

Встановлено вплив *професійної спрямованості* на рівень розвитку екологічної самосвідомості: у юнацтва, майбутня професія яких належить до типу «Людина – людина» (психологічні спеціальності) найбільш розвиненим виявився афективний компонент, а у юнацтва, майбутня професія яких за змістом відповідає типам професій «Людина – знакова система» (економічні спеціальності) та «Людина – природа» (екоспрямовані спеціальності) – конативний компонент.

Емпірично визначено систему чинників екологічної самосвідомості. Завдяки факторизації показників діагностично встановлених чинників розвитку феномену, знайдено його базові факторні детермінанти, зокрема, виокремлено домінуючі чинники кожного з компонентів екологічної самосвідомості: «Афективно-емпатійний» фактор детермінує афективний компонент, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивний, «Гуманістично спрямований» – конативний та ціннісно-рефлексивний компоненти, «Діяльнісно-спрямований» – репрезентує екологічно спрямовану діяльність.

Встановлено, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці. Підтверджено наявність статистично-значущих взаємозв'язків між показниками усіх компонентів екологічної самосвідомості та формами й загальним рівнем розвитку інтегральної емпатії. Рівень емпатійності юнацтва достовірно корелює з їх ставленням до Світу. Визначено, що у молодих людей з високим рівнем розвитку емпатії наявна стійка екоспрямована Я-концепція, яка виражається у продуктивній взаємодії зі світом, гармонійними стосунками з ним, активному включенні в суб'єкт – суб'єктні стосунки з природою.

Відповідно до особливостей детермінації екологічної самосвідомості побудовано програму розвитку «Emotion. Reflection. Action. (ERA)», яка полягає в системному впливові всіх чинників феномену та домінуючому функціонуванні емпірично встановлених відповідних факторних чинників кожного його компонента. Зважаючи на це, процесуальна реалізація розвивальної програми полягала в послідовній актуалізації емпіричних факторних чинників відповідно до структурних компонентів феномену.

В основу побудови програми покладено принципи «емоційного природорозуміння» В. А. Ясвіна та емоційно-раціонального усвідомлення Л. П. Журавльової. Порівняльний аналіз результатів апробації програми розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці та повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці показав не лише

стійкість досягнутих результатів, а й їх позитивну динаміку та підтвердив ефективність формувального експерименту.

Дослідження має наукову новизну: *вперше* побудовано структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості особистості юнацького віку, визначено рівні її розвитку (елементарний, особистісний, духовний) та систему структурних компонентів (афективний, когнітивний, конативний та ціннісно-рефлексивний), які репрезентують її онтогенетичну динаміку, *доведено*, що розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці обумовлений системним функціонуванням суб'єктних властивостей особистості, *встановлено*, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці; визначено вікові, статеві, демографічні, професійні особливості розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці; розроблено та впроваджено програму розвитку екологічної самосвідомості в основі якої лежить актуалізація функціонування чинників екологічної самосвідомості, які детермінують якісну зміну розвитку її компонентів. *Поглиблено та розширено* зміст поняття «екологічної самосвідомості» як усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою; *набули подальшого розвитку* теоретичні положення про суб'єктивацію ставлень до природи в залежності від особливостей функціонування суб'єктних властивостей особистості.

Практичне значення дисертаційної праці полягає у визначенні психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці, які можуть бути використані у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл та коледжів психологами і вчителями, а також при підготовці фахівців спеціальності 053 «Психологія» для розвитку їх професійних компетенцій в межах таких навчальних курсів, як «Загальна психологія» – при вивченні змістового модулю «Свідомість та самосвідомість особистості»; «Вікова психологія» – при вивченні особливостей становлення

особистості в період ранньої та зрілої юності, «Педагогічна психологія» – задля аналізу психологічних аспектів навчально-виховного процесу коледжів та університетів економічних, природничих та соціо-гуманітарних напрямків; «Психологія емпатія» – при вивченні особливостей взаємозв’язку інтегральної емпатії та самосвідомості особистості юнацького віку, «Екологічна психологія» – при аналізі психологічних програм розвитку екологічної самосвідомості особистості.

Програма розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці може використовуватись у просвітницькій, психоедукаційній, розвивальній практичній роботі психологів-консультантів з учнями старших класів загальноосвітніх шкіл екологічного та неекологічного профілів, а також студентами коледжів та університетів.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна самосвідомість, чинники екологічної самосвідомості, інтегральна емпатія, компоненти екологічної самосвідомості (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний), ранній та зрілий юнацький вік.

Lytvynchuk A. I. Psychological factors of ecological consciousness development in adolescence. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The thesis for the Psychology candidate's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2019.

The dissertation is devoted to the study of psychological factors of the ecological consciousness development in adolescence. The structural and dynamic model of determination of ecological consciousness was theoretically substantiated and empirically tested. Theoretical generalization and empirical research of psychological factors of ecological consciousness development in adolescence are given. It is established that the development of ecological consciousness in adolescence is due to the systemic functioning of subjective personality traits. It is

grounded, developed and tested the program of ecological consciousness development «Emotion. Reflection Action (ERA)», which consists of not only updating the systemic influence of all factors components of the phenomenon, but also the dominant functioning of the empirically established relevant factor components of each of its elements.

It is established that the concept of «environmental consciousness» requires operationalization, since it is identified or used in parallel with the concept of ecological consciousness. Also, these phenomena are considered as a single indivisible whole, there are no description of their phenomenology, specifics, no given specific definitions of «environmental consciousness».

It is determined that ecological consciousness changes and evolves according to normative development of self-consciousness. It is theoretically grounded that ecological self-consciousness is an integral reflection of the World by the personality, its place in it, and semantic unity with it.

It is determined that ecological self-consciousness is awareness of both at the same time and part of the ecosystem, and a unique personality and structure based on this relationship with the environment and with oneself

The allotment of the structural components of the system of ecological self-consciousness determination to a large extent is based on the analysis of the components of self-consciousness of the individual, corrected for the uniqueness and exclusivity of this psychic phenomenon.

Ecological self-consciousness is a hierarchical dynamic phenomenon, which has three levels: elemental, personal and spiritual. Structural-dynamic model of determination of ecological consciousness represents its hierarchical system: elemental level (awareness of itself as the part of the World, interaction on this basis with the environment); personal level (awareness of its place in the world, real co-operation with the other) and the spiritual level (integral display of the World by personality, semantic unity with it). The system interconnection of these three levels ensures the vital activity of the individual in the ecosystem.

At each of the levels, ecological self-consciousness functions as a four-component formation (affective, cognitive, connative, value-reflexive components). The content fullness of the components of environmental consciousness has the following characteristics: affective (emotional) reflects the emotional color of the attitude towards themselves and awareness of its place in the world; cognitive - contains the image of physical self, a representation of abilities, of its place in the world and of its personal qualities. The third component (connative) represents the active life position of the individual, its activities in accordance with the natural environment and the social environment in which it is located. Value-reflexive component of environmental self-consciousness realizes the semantic orientation of the personality in the World and the ability to appreciate their own experiences, attitudes, and behavior.

The psychological peculiarities of the development of ecological self-consciousness and its factors at adolescence are empirically investigated in accordance with the author's theoretical model. The age, gender, demographic and professional (direction of learning) features of the development of ecological consciousness and its factors in adolescence are revealed.

It is determined that there are such age peculiarities of ecological consciousness components development: a) in the early and mature adolescence there is an insufficient development of the value-reflexive component; б) in boys and girls there are significant positive age dynamics of indicators of the cognitive component; в) affective and connative components have an average level of development during adolescence.

Sexual features of the ecological consciousness development are established: a) growth of the indicators of cognitive and connative components in boys during the early and mature adolescent; б) positive changes in the development of affective and connative components in girls are observed; в) consistently low indicators of value-reflexive component during adolescence in the studied in boys and girls.

The *demographic* features of the ecological consciousness development are revealed: young people living in the city have lower indicators of affective,

cognitive and value-reflective components development of ecological self-consciousness in comparison with their peers living in rural areas. Indicators of the connative component are higher in urban youth than in rural areas.

The influence of *professional orientation* on the level of ecological consciousness development is established: in youth, the future profession of which belongs to the type «Human – human» (psychological specialties), the most developed was an affective component, and in youth, the future profession which in content corresponds to the types of professions «Human – Sign system» (economic specialties) and «Human – nature» (eco-directed specialties) – a connative component.

The system of factors of ecological self-consciousness is empirically determined. Due to the factorization of the indicators of the diagnostically established factors of the phenomenon development, its basic factor determinants are found, in particular, the dominant factors of each components of ecological consciousness are singled out: «Affective-empathy» factor that determines the affective component, «Subjective-supporting» – cognitive, «Humanist-oriented» – a connative and value-reflexive components, «Activity-oriented» – represents environmentally-directed activity

It is established that integral empathy is a system-based factor of the environmental consciousness development in adolescence. The presence of statistically significant interrelations between indicators of all components of ecological consciousness and forms and the general level of integral empathy development was confirmed. The level of empathy of young people reliably correlates with their attitude to the World. It is determined that in the young people with a high level of development of empathy there is a stable eco-directed I-concept, which is expressed in productive interaction with the world, harmonious relations with it, active inclusion in the subject - subject relations with nature.

According to the peculiarities of the ecological consciousness determination, the program of development «Emotion. Reflection Action (ERA)», which is the systematic influence of all factors of the phenomenon and the dominant functioning

of the empirically established relevant factor elements of each its components. In view of this, the procedural implementation of the development program consisted in the consistent updating of empirical factor elements in accordance with the structural components of the phenomenon.

The basis of the program's construction is the principles of «emotional understanding of nature» of V.A. Yasvin and the emotional and rational awareness of L.P. Zhuravlyova. A comparative analysis of the results of the program approbation of environmental consciousness development in adolescence and the repeated control psycho diagnostic cut in four months showed not only the stability of the achieved results, but also their positive dynamics and confirmed the effectiveness of the molding experiment

The research has a scientific novelty: for the first time a structural-dynamic model of ecological self-consciousness determination of the personality in adolescence was constructed, the levels of its development (elementary, personal, spiritual) and the system of structural components (affective, cognitive, connative and value-reflexive) are determined, which represent its ontogenetic dynamics, it is proved that the development of ecological consciousness in adolescence is due to the systemic functioning of the subjective properties of the individual, it is established that integral empathy is a system-based factor in the development of environmental consciousness in adolescence; age, sexual, demographic, professional features of the development of ecological consciousness in adolescence are determined; the program of development of ecological consciousness was developed and implemented, which is based on the actualization of the functioning of factors of environmental consciousness, which determine the qualitative change in the development of its components. *Deepened and expanded* the content of the concept of «environmental consciousness» as awareness of themselves and simultaneously a part of the biopsy-holistic spiritual system (ecosystem), semantic unity with it and at the same time a unique personality and construction on the basis of this relationship with the environment and with itself; *have further developed* theoretical positions on the subjectification of attitudes toward nature, depending on

the peculiarities of the functioning of the subjective properties of the individual .

The practical significance of the dissertation work is to determine the psychological factors of the development of environmental consciousness in adolescence, which can be used in the educational process of secondary schools and colleges by psychologists and teachers, as well as in the training of specialists in the specialty 053 «Psychology» for the development of their professional competences within such training courses as: «General Psychology» – while studying the content module «Consciousness and self-consciousness of personality»; «Age psychology» – in studying the peculiarities of the formation of a person in the period of early and mature adolescence, «Pedagogical psychology» – for the analysis of psychological aspects of the educational process in colleges and universities of economic, natural and socio-humanitarian directions; «Psychology of empathy» – in studying the features of the relationship of integral empathy and identity of the personality in adolescence, «Ecological psychology» – in the analysis of psychological programs of environmental self-consciousness development of the individual.

The development program of environmental consciousness in adolescence can be use in educational, psycho-inductive, developing practical work of psychologists-counselors with students of high school secondary schools of environmental and non-ecological profiles, as well as college students and universities.

Key words: ecological consciousness, ecological self-consciousness, factors of ecological self-consciousness, integral empathy, components of ecological consciousness (affective, cognitive, conative, value-reflexive), early and mature adolescence.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

Статті у вітчизняних фахових виданнях України:

1. Литвинчук А.І. Екологічна свідомість та самосвідомість як предмет наукового дослідження. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал*. 2013. № 3. С. 217–222.

2. Литвинчук А.І. Зв'язок емпатії з екологічною самосвідомістю на різних етапах онтогенезу особистості. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 164–169.
3. Литвинчук А.І. Структура екологічної самосвідомості особистості. *Наука і освіта*. 2014. №5. С. 41–45.
4. Литвинчук А.І. Структура екологічної самосвідомості. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія. 2014. Випуск 36. С. 226–231.
5. Литвинчук А.І. Рефлексія емпатійних переживань в юнацькому віці: екологічний аспект. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 200–205.
6. Коломієць Т. В., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Емпатія як чинник ціннісно-сміслової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць. 2018 № 1(45). С. 144–156.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

7. Литвинчук А.І. Психологічні особливості «Я-концепції» юнаків з екоцентричною та антропоцентричною спрямованістю. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, V(61), 2017. С. 72–75.

Публікації в інших наукових виданнях:

8. Литвинчук А.І. Місце емпатії в структурі екологічної самосвідомості особистості. Прикладні аспекти психології особистісного зростання: *Збірник наукових праць студентів та викладачів*. Випуск 1. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2015. С. 29–33.
9. Литвинчук А.І. Екологічна самосвідомість як предмет наукового дослідження. *International scientific-practical conference actual questions and problems of development of social science: Conference Proceeding*. 28–30 June 2016. С. 24–26.
10. Журавльова Л.П., Литвинчук А.І., Можаровська Т.В. Емпатійні переживання юнацтва, що виховуються в повних та неповних сім'ях. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі*:

матеріали III Міжнародного конгресу (18–21 травня 2017 р., Одеса). Одеса: видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 457–458.

11. Коломієць Т. В., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Емпатія як чинник ціннісно-сислової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. *Особистісне зростання: теорія і практика*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної інтернет-конференції (27 квітня 2018 р., Житомир). Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 59–63.

12. Котлова Л. О., Литвинчук А. І., Марчук К. А. Особливості екоцентричної спрямованості осіб юнацького віку залежно від напрямку освіти. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 листопада – 1 грудня 2018 р., Київ). Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 105–108.

Kotlova L. O., Marchuk K. A., Lytvynchuk A. I. Innovative forms of education used in the preparation of students-psychologists. *Nowoczesne technologie innowacyjne i informacyjne w rozwoju społeczeństwa*. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology Monograph 17. 2018. P. 249–258.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	25
1.1. Екологічна самосвідомість як предмет наукового дослідження.....	25
1.2. Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості	40
1.3. Структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості в юнацькому віці.....	49
Висновки до першого розділу.....	59
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ..	61
2.1. Організація і методи дослідження особливостей екологічної самосвідомості та її детермінації в юнацькому віці.....	61
2.2. Вивчення структурних компонентів екологічної самосвідомості в юнацькому віці	72
2.3. Дослідження чинників розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.....	78
2.4. Дослідження особистісних корелятивів екологічної самосвідомості юнацтва.....	99
Висновки до другого розділу	128
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	131
3.1. Вихідні принципи побудови та змістове наповнення програми розвитку екологічної самосвідомості	131
3.2. Результати апробації програми та перевірка їх стійкості після формувального експерименту.....	161
Висновки до третього розділу	175
ВИСНОВКИ.....	178

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	205

ВСТУП

Актуальність дослідження. Кризові трансформації сучасного суспільства актуалізують необхідність гармонізації стосунків в системах «Я – Інший», «Я – Природа», «Я – Світ». Підґрунтям для таких гармонійних стосунків є розвинена екологічна самосвідомість особистості, як утворення, що власне і відповідає за її саморегуляцію в межах позитивного функціонування в навколишньому середовищі. Зважаючи на це, важливого значення набуває вивчення чинників, що зумовлюють оптимальний її розвиток. Екологічна самосвідомість регулюється різними аспектами особистості, основним з яких є емоційне вчування через усвідомлення суб'єктності сприймання навколишньої дійсності (В.І. Панов). Також вагомим вважаємо розвиток екологічної самосвідомості, яка характеризується інтегральним способом відображення Світу та комплексним регулюванням відносин у системі «Я – Природа». Наразі все більшої уваги надається дослідженням можливостей та шляхів комфортного й продуктивного співіснування особистості та навколишнього середовища не через пристосування природи до людських потреб, а завдяки розвитку власне особистості в натурцентричному напрямку. Тому важливим є дослідження не лише феноменології екологічної самосвідомості, а й її структурних компонентів, функціонування яких забезпечить оптимальне цілісне функціонування системи «Людина – Світ».

Предметом вивчення психологів все частіше стають екологічна свідомість та самосвідомість, як зміна ставлення особистості до навколишнього середовища та до самої себе, яка є предметом наукових інтересів вітчизняних (О. Л. Вернік, О. В. Вознюк, С. Д. Дерябо, К. С. Лосєв, В. І. Панов, О. В. Рудоміно-Дусятська, Ю. М. Швалб, В. О. Ясвін) і зарубіжних учених (М. Мерфі, А. Наїсс, С. Сіммонс, Н. Чамберс), як вияв духовності особистості (Л. П. Журавльова, М. М. Заброцький, М. К. Романова), природна здатність людини до розвитку своїх потенцій (Т. В. Алексєєва, В. О. Васютинський, Ф. І. Василюк, О. О. Деркач,

Г. К. Радчук), основа професійного становлення (Т. В. Алексєєва, А. В. Кічук, С. Д. Максименко, Л. М. Френчак, М. В. Хроленко).

Особливо актуальною постає проблема виявлення умов, чинників, факторів розвитку екологічної свідомості (О. Л. Вернік, С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіна, В. І. Панов, М. К. Романова, К. А. Романова, В. О. Ясвін), зокрема, екологічної самосвідомості. Екологічна самосвідомість розуміється, як певний рівень усвідомлення та рефлексії людиною своїх знань, поглядів, переконань, емоцій, характеру, мотивацій, що відображають екологічне буття (К. В. Стецюк). Найчастіше досліджуються чинники розвитку екологічної свідомості, зокрема, особливості професійного становлення (Г. О. Горбань), розвиненості екологічних компетенцій (О. Н. Захлебний), здатність до саморегуляції в діяльності (І. А. Мунасіпова-Мотяш), емпатія та її окремі форми (Б. С. Братусь, О. О. Вербицький, Л. П. Журавльова, В. А. Пономаренко). Малодослідженою є детермінація екологічної самосвідомості особистості. Дослідження даного аспекту проблеми виявило недостатню диференційованість понятійно-категоріального апарату екологічної психології, термінологічну невизначеність самого поняття екологічної самосвідомості, її чинників та умов розвитку, відсутність єдиної точки зору на змістовні й структурні характеристики феномену, особливостей його розвитку в юнацькому віці, що засвідчує необхідність оптимізації особистісного зростання молоді, розвитку її екоцентричної спрямованості, суб'єктного ставлення до Світу.

Соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних та прикладних аспектів проблеми визначили вибір теми дисертаційної праці «Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з тематикою науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка «Особистісне зростання в умовах

трансформації сучасного суспільства» (номер держреєстрації 0114U003867). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Житомирського національного агроекологічного університету (протокол № 8 від 28 березня 2012 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14 червня 2016 року).

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей екологічної самосвідомості та чинників її розвитку в юнацькому віці.

Відповідно до поставленої мети сформульовано наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми екологічної самосвідомості та її детермінації.
2. Побудувати структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості в юнацькому віці.
3. Емпірично дослідити психологічні особливості та чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.
4. Розробити та апробувати програму розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.

Об'єкт дослідження – екологічна самосвідомість як системне утворення особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці обумовлений системним функціонуванням суб'єктно-особистісних властивостей. Системотвірним чинником екологічної самосвідомості є емпатія як інтегральна властивість особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення про розвиток психіки та її суб'єкта (К. О. Альбуханова-Славська, Л. С. Виготський, В. В. Давидов, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн,

В. В. Столін та ін.), теоретичні положення, що розкривають особливості становлення Я-концепції особистості та розвитку її самосвідомості (Р. Бернс, Д. М. Кавтарадзе, І. І. Чеснокова), положення про особливості та закономірності розвитку самосвідомості в юнацькому віці (Г. С. Абрамова, Е. Еріксон, Н. І. Непомняща, Р. В. Каламаж, І. С. Кон, С. Р. Пантелєєв, Л. М. Співак, О. В. Шевченко), основні положення щодо розвитку екологічної спрямованості особистості (С. Д. Дерябо, Є. А. Клімов, В. І. Панов, Ю. М. Швалб, В. О. Ясвін), положення теорії морального розвитку особистості (І. Д. Бех, Л. Колберг, С. Д. Максименко), основні підходи до вивчення емпатії, її природи, феноменології, структури, особливостей розвитку в юнацькому віці (Л. П. Журавльова, К. Роджерс, І. М. Юсупов), особливості становлення емпатійної особистості, її емоційної саморегуляції (М. Девіс, Т. П. Гаврилова, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін).

Методи дослідження. Для виконання низки поставлених завдань використовувався комплекс методів: теоретичні (аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел, узагальнення концепцій та підходів, порівняння, систематизація, теоретичне моделювання); емпіричні (бесіди, спостереження, тестування, анкетування, констатувальний та формувальний експерименти); психодіагностичні методики (самоактуалізаційний тест (САТ) Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз для визначення особистісних чинників розвитку компонентів екологічної самосвідомості; модифікована методика вивчення самооцінки С. Будассі для визначення особливостей екологічних аспектів самооцінки як чинника розвитку екологічної самосвідомості; модифікований тест двадцяти тверджень М. Куна та Т. Мак-Партленда для дослідження свого місця в системі «Я – Світ» (міра власної суб'єктності у взаємозв'язках із живою та неживою природою); методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С. Д. Дерябо для дослідження структурних компонентів екологічної самосвідомості; методика діагностики екологічної спрямованості особистості Б. Басса в адаптації Л. П. Журавльової та М. К. Романової для дослідження діяльнісної

екоспрямованості особистості; методика діагностики емпатії підлітків та юнаків Л. П. Журавльової для дослідження інтегральної емпатії особистості та її окремих форм; методи статистичної обробки даних: описова статистика (знаходження рівнів вираженості ознаки у відсотках, середнє арифметичне значення), лінійний кореляційний аналіз Пірсона; t-критерій Стюдента, ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, факторний аналіз. З цією метою було використано пакет програм IBM SPSS Statistics 23.

Емпірична база дослідження. Житомирський державний університет імені Івана Франка, технікум землевпорядкування Житомирського національного агроекологічного університету, Малинський лісотехнічний коледж. Загалом до дослідження було залучено 295 осіб юнацького віку, 152 хлопці та 143 дівчини. Серед них раннього юнацького віку (15–17 років) – 81 хлопець та 78 дівчат, зрілого юнацького віку (18–21 рік) – 71 хлопець, 65 дівчат.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

– *вперше* побудовано структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості особистості юнацького віку, визначено рівні її розвитку (елементарний, особистісний, духовний) та систему структурних компонентів (афективний, когнітивний, конативний та ціннісно-рефлексивний), які репрезентують її онтогенетичну динаміку, *доведено*, що розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці обумовлений системним функціонуванням суб'єктних властивостей особистості, *встановлено*, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці; визначено вікові, статеві, демографічні, професійні особливості розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці; розроблено та впроваджено програму розвитку екологічної самосвідомості, в основі якої лежить актуалізація функціонування чинників екологічної самосвідомості, які детермінують якісну зміну розвитку її компонентів;

– *поглиблено та розширено* зміст поняття «екологічної

самосвідомості» як усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою;

– *набули подальшого розвитку* теоретичні положення про суб'єктивацію ставлень до природи в залежності від особливостей функціонування суб'єктних властивостей особистості.

Практична значущість одержаних результатів полягає у визначенні психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці, які можуть бути використані у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл та коледжів психологами і вчителями, а також при підготовці фахівців спеціальності 053 «Психологія» для розвитку їх професійних компетенцій в межах таких навчальних курсів, як «Загальна психологія» – при вивченні змістового модулю «Свідомість та самосвідомість особистості»; «Вікова психологія» – при вивченні особливостей становлення особистості в період ранньої та зрілої юності, «Педагогічна психологія» – задля аналізу психологічних аспектів навчально-виховного процесу коледжів та університетів економічних, природничих та соціо-гуманітарних напрямків; «Психологія емпатії» – при вивченні особливостей взаємозв'язку інтегральної емпатії та самосвідомості особистості юнацького віку, «Екологічна психологія» – при аналізі психологічних програм розвитку екологічної самосвідомості особистості.

Програма розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці може використовуватись у просвітницькій, психоедукаційній, розвивальній практичній роботі психологів-консультантів з учнями старших класів загальноосвітніх шкіл екологічного та неекологічного профілів, а також студентами коледжів та університетів.

Результати дослідження впроваджено до навчально-виховного процесу Житомирського державного університету імені Івана Франка (акт упровадження № 1/207 від 27.03.2018р.), Східноєвропейського національного

університету імені Лесі Українки (акт упровадження № 03-28/02/294 від 01.02.2018р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (акт упровадження № 648-33/03 від 23.05.2018р.), Рівненського державного гуманітарного університету (акт упровадження № 401/01-11 від 14.03.2018р.).

Особистий внесок здобувача. У працях, опублікованих у співавторстві, автором здійснено теоретичний аналіз особливостей емпатії як системотвірного чинника розвитку екологічної самосвідомості, наведено результати емпіричного дослідження чинників розвитку феномену, описано особливості використання елементів програми розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці у навчально-виховному процесі вищої школи. Ідеї співавторів публікацій у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку соціальних наук» (Кельце, Польща, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість у просторі молодіжної субкультури» (Рівне, 2019); V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства» (Одеса, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології» (Тернопіль, 2018); III Міжнародному конгресі «Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі» (Одеса, 2017); V Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (SRPCMS) (Київ, 2016); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (Львів, 2018); Всеукраїнських науково-практичних інтернет-конференціях (з міжнародною участю) «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2014, 2016, 2018), Науково-практичній конференції «Педагогіка 21-го століття: навчання у світі постійного інформаційного потоку» (Будапешт, Угорщина, 2017).

Публікації. Основні результати дисертації відображено у 13 публікаціях, серед яких 6 статей опубліковано у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні, 6 статей у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 258 найменувань (з них 6 – іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 210 сторінок, основний зміст роботи викладено на 160 сторінках. Робота містить 55 таблиць та 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЩІ

1.1. Екологічна самосвідомість як предмет наукового дослідження

Стосовно поняття «екологічна самосвідомість» у психологічній науковій думці створився своєрідний понятійно-смысловий парадокс, який полягає у вживанні його паралельно з поняттям екологічної свідомості, і яке не описано в конкретних визначеннях. Також «екологічна свідомість» та «екологічна самосвідомість» розглядаються як єдине неподільне ціле. До смыслового наповнення поняття «екологічної свідомості» відносять характеристики власне самосвідомості: усвідомлення внутрішнього світу (В. А. Скребець), своїх переживань, стосунків із зовнішнім світом через усвідомлення власного внутрішнього світу, рефлексію переживань щодо світобачення (О. С. Мамешина) тощо [140, 203].

Сучасні дослідники послуговуються досить широкими дефініціями екологічної свідомості. Так, Р. Г. Падалка зазначає, що «екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія відносно ролі та місця людини в біологічному, фізичному та хімічному світі, а також саморегуляція даного відображення» [163, с. 6]. Представники антропоцентричного підходу [18, 52, 54, 64, 183, 184, 185], розглядаючи особливості екологічної свідомості, до її опису також включають елементи самосвідомості: екологічна свідомість – «це знання і розуміння людиною своїх можливостей впливу на природу, визначення цілей такого впливу, оцінки варіантів передбачуваної поведінки в екосередовищі, врахування наслідків поведінки і *пізнання самого себе як однієї з підсистем екосистеми*» [183, с. 35].

Екологічну свідомість розглядають і як відображення в свідомості процесів взаємодії між людиною як організмом та людиною як особистістю, з

однієї сторони, і суспільством та навколишнім світом – з іншої, в тих аспектах біологічного та соціального життя, що обумовлені природними факторами [72, 183]. Під екологічною свідомістю розуміють єдність розуміння навколишнього середовища і місця людини в ній та функцій, які вона виконує та відповідальності, яка на неї покладена [183, с. 34, 185].

К. А. Романова визначає екологічну свідомість як «систему етичних, когнітивних, естетичних, прагматичних *стосунків людини з природою та з самим собою*» [184]. Основним значенням є «усвідомлення себе в Світі і Світу в собі» [184], що стосується явища самосвідомості, але через недостатню диференційованість понятійно-категоріального апарату екологічної психології відноситься до «екологічної свідомості» [120].

О. В. Рудоміно-Дусятська та інші зазначають, що екологічна свідомість проявляється як «вищий рівень психічного відображення, природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція даного відображення» [191, с. 31].

Л. М. Курняк визначає «усвідомлення знань про місце людини в біосфері як істоти, засобами діяльності якої врівноважується життєдіяльність біосфери» як важливу складову екологічного буття людини [117, с. 5]. Також предметом інтересів українських науковців постають «овкілля» та «образ довкілля» [45]. О. Л. Вернік розглядає довкілля, як «зовнішні чинники, умови й ситуації у життєдіяльності людини, в яких розвиваються її певні властивості, якості» [45, с. 4], а образ довкілля – «сукупність образів об'єктів, що виокремлюються людиною в її оточенні» [45, с. 4]. Систему «Я – Світ» ми розглядаємо, як накопичення усіх об'єктів (штучних та природних), які оточують особистість.

В. І. Медведєв та А. А. Алдашева [145] поділяють численні аспекти екологічної свідомості на дві групи, що складають єдине ціле: усвідомлення матеріального світу й відношення між його системами та визначення місця й функцій людини в цих зв'язках матеріального світу [145]. Українська

дослідниця І. А. Мунасіпова-Мотяш виокремлює [154] особливості екологічної самосвідомості через визначення екологічних компетенцій. Так, ціннісна складова екологічних компетенцій юнацтва (зокрема, у період їх професійного становлення) полягає в «почутті співпереживання та співчуття природі; незалежності в екологічних судженнях; переконаності у необхідності щоденно дотримуватися міри, норм і правил природокористування, бережливого відношення до природного середовища у повсякденному житті та професійній діяльності» [154, с. 149].

Дослідження проблеми екологічної самосвідомості є нерозривним з вивченням психологічних особливостей власне самосвідомості. Вважаємо, що розглядаючи смислову наповненість екологічної самосвідомості через структуру самосвідомості зможемо виокремити й операціоналізувати поняття «екологічної самосвідомості» та сепарувати його від усталеного поняття «екологічна свідомість». В. П. Зінченко в пошуках визначення поняття «свідомість» звертає увагу на парадигму «свідомість в світі свідомості» та змінює її на «самосвідомість в світі свідомості» [88, с. 33]. Він зазначає, що «епіцентром свідомості та самосвідомості є усвідомлення власного Я» [88, с. 33].

Проблема самосвідомості особистості ґрунтовно розглянута у працях вітчизняних (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, І. С. Кон, О. М. Леонтьєв, В. С. Мерлін, С. Л. Рубінштейн, В. В. Столін) та зарубіжних (А. Бандура, Р. Бернс, А. Маслоу, К. Хорні) вчених. Нині цей феномен та його аспекти досліджуються багатьма психологічними школами, що так чи інакше пов'язані з психологією особистості, психологією розвитку [10, 21, 22, 23, 33, 108, 109, 137]. Це породжує неоднорідність поглядів щодо походження та генезису явища самосвідомості.

У філософії самосвідомість визначається як смислова єдність світу, внутрішнього та зовнішнього, вона об'єднується розумінням, яке складається незалежно від повноти знань про оточуючу дійсність та самого себе [205]. Найбільш загально окреслює самосвідомість М. О. Гарнцев з точки зору

філософії: «самосвідомість особистості, виступаючи її динамічним ставленням до її власного світу, містить в собі в якості одного з найважливіших компонентів сприйняття і усвідомлення людиною простору і часу як взаємообумовлених реальностей і категорій, що виступають вагомим фактором світоглядного самоусвідомлення особистості» [55, с. 194].

Оригінальний підхід до диференціації свідомості та самосвідомості запропонував М. С. Каган [91]. Розглядаючи самосвідомість з позицій кібернетики, він стверджує, що для опису уявлень про систему (оточуючу дійсність) є необхідним існування декількох джерел інформації: зовнішнє та внутрішнє. Зовнішнє забезпечує знаннями про те, що знаходиться за межами системи, а внутрішнє – інформацією про саму систему. Цими джерелами і виступає «свідомість» та «самосвідомість» [91, с. 11]. Таке визначення, хоч і з великими умовностями, все ж перегукується з припущенням про те, що самосвідомість виникає та розвивається одночасно зі свідомістю [49].

На межі філософського та психологічного розуміння самосвідомості знаходиться підхід В. Д. Баліна про структуру *індивідуальної свідомості* [14]. Цьому явищі він виділяє два компоненти – «почуття Я» і «світосвідомість», які є рівнозначними. Самосвідомість на думку автора – це «більш складна форма індивідуальної свідомості. Вона є заміником «відчуття Я», самості, відчуття самотності, факту усвідомлення свого існування» [14, с. 138].

Очевидно, виокремлення «Я» і «не Я» стало одним із умов зародження поглядів на антропоцентризм і анімізм, як форм відображення навколишньої дійсності [14]. Усвідомлення власної особистості, відокремленої від навколишньої дійсності, умовно поділяє світ на два полюси «Я» і «не Я». Це дозволяє сприймати навколишнє середовище не залежно від факту включення до нього, а також створює умови для класифікації предметів і явищ, «задає його співрозмірність та масштаб» [14, с. 136]. Відчуття «Я», на думку В. Д. Баліна, дозволяє виокремити себе з навколишнього середовища і протиставити середовище собі. Наявність «відчуття Я» означає, що суб'єкт

відділив свої реакції від себе та зміг спостерігати за собою «збоку» [14, с. 143].

С. Л. Рубінштейн визначав самосвідомість як усвідомлення «Я», яке в якості суб'єкта «свідомо привласнює собі все, що він робить, відносить до себе всі справи до яких причетний і свідомо бере на себе за них відповідальність в якості їх автора і творця» [187, с. 415].

Досить глибоко розглянуто питання усвідомлення себе, власної самості у працях І. С. Кона [108]. Ним чітко структуровано та синтезовано філософські, соціально-психологічні, історико-культурні аспекти самосвідомості особистості та проаналізовано відповіді експериментальні дані.

В рамках онтогенетичного розвитку самосвідомість розглядали [89, 94, 121, 145] не як властивість, яка закономірно формується в онтогенезі, а як результат розвитку; при цьому самосвідомість формується в процесі розвитку особистості як окрема сторона в процесі її розвитку. В ході генезису, протягом того як людина набуває особистісного життєвого досвіду в системі «Я – Світ», перед нею розгортаються різноманітні сторони буття та відбувається переосмислення життя, глибина якого залежить від рівня когнітивного розвитку особистості [89, 94, 121, 145].

Особистість включається в систему «Я – Природа» – «екосистему, в якій є не лише біотопи, а й психотопи, тобто психологічні системи життєвого простору» [19, с. 329], до таких психотопів найчастіше відносять природу, урбаністичні надбання, якість життя та усі види систем комунікацій [19], що, очевидно, так чи інакше окреслює передумови переосмислення буття людини в системах «Я – Інший», «Я – Природа», «Я – Світ».

С. Л. Рубінштейн писав: «процес переосмислення життя *проходить через все буття людини*, утворює найсокровенніший і основний зміст її сутності, визначає мотиви її дій і внутрішній зміст тих задач, що вона вирішує в житті» [187, с. 642].

В. С. Мерлін виділяє чотири *компоненти* самосвідомості особистості (синонімом тут виступає термін «образ «Я»): усвідомлення відмінності себе від решти світу; усвідомлення «Я» як активного джерела діяльності суб'єкта; усвідомлення власних психічних властивостей, емоціональних самооцінок; соціально-моральна самооцінка, самоповага, що формується на основі накопиченого досвіду спілкування та діяльності [147].

Розглядаючи структуру свідомості, також звертаються до дефініцій «ситуативного Я» і «особистісного Я». «Ситуативне Я» позначає певні особливості усвідомлення себе в теперішньому часі «тут і тепер», тобто неопосередковані процеси діяльності самосвідомості. «Особистісне Я» – це стійка схема самоставлення, змістова наповненість двох чи більше «ситуативних Я». В кожному акті самосвідомості одночасно відображаються елементи самосвідомості та самопереживання [33]. Оскільки, здатні до «самовідображення» усі процеси свідомості, то людина може «не тільки усвідомлювати, оцінювати та регулювати власну психічну діяльність, а й усвідомлювати себе само-усвідомлюючою, само-оцінюючою» [112].

Деякі вчені [2, 8, 208] разом зі Л. Д. Столяренком [209] у структурі самосвідомості виділяють: а) «Я як діючий суб'єкт»: усвідомлення близьких та далеких цілей, мотивів свого «Я»; б) «Реальне Я» та «Ідеальне Я»: усвідомлення своїх реальних та бажаних якостей; в) «Я як об'єкт за яким спостерігаю»: пізнавальні когнітивні уявлення про себе; г) емоційне, чуттєве уявлення про себе [209].

В. В. Столін, узагальнивши дослідження основних підходів до вивчення самосвідомості, пропонує таку точку зору на генезу та генезис феномену [208]: «самосвідомість особистості, як похідна від єдності діяльності та міжособистісних стосунків, є фактором, який визначає спілкування та діяльність» [208, с. 272].

І. С. Кон [109] виділяв поняття «автономізація самості» і пов'язував з ним стабілізацію і диференціацію образів «Я», які передують подальшим зрушенням в змісті і структурі *самосвідомості* та які належать, в основному,

підлітковому та юнацькому віку. Ці зміни базуються не на характерологічних змінах чи ієрархії окремих самооцінок, а на окресленні нових, більш загальних і чіткіше сформульованих питань про себе та свої можливості.

Також самосвідомість варто розглянути з позиції Я-концепції Р. Бернса [22]. Установки «на себе», що конкретизують Я-концепцію можна співвіднести з самосвідомістю, як поняттям про себе самого: образ Я («Я реальне», «Я ідеальне») – уявлення індивіда про самого себе; самооцінка – емоційна оцінка уявлень, яка може бути різної інтенсивності, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати сильніші чи слабші емоції, що пов'язані з їх прийняттям чи осудженням; потенційна поведінкова реакція на конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою [22].

Також існує [230] твердження про подвійність людського Я: «Я» як суб'єкт, що усвідомлює та регулює свої дії; «Я» як об'єкт, що здійснює ці дії. Перше Я – це суб'єкт своїх дій, свого пізнання, своїх емоцій, друге Я – складається з фізичного, духовного, соціального потенціалу людини [22, 106, 230].

Ю. Б. Гіппенрейтер визначає самосвідомість, як образ себе і ставлення до себе, що також складається з двох компонентів. Із них виводяться основні *функції самосвідомості* – пізнання себе, удосконалення себе, пошук сенсу життя. При цьому з усією впевненістю стверджується, що пошук смислової наповненості життя є однією з найважливіших функцій самосвідомості [57].

Проаналізувавши вище названі особливості підходів до визначення самосвідомості можна стверджувати, що погляди про виникнення та розвиток феномену зводяться до таких міркувань: самосвідомість розглядають, як основу свідомості, як складову свідомості, як феномен, що розвивається незалежно від свідомості, як феномен, що з'являється у ранньому онтогенезі, як можливість емоційно почути Іншого, як новоутворення (якісні трансформації самосвідомості) підліткового та юнацького віку.

Узагальнення дефініцій самосвідомості дає можливість схожі твердження диференціювати у відповіді групи:

- самосвідомість визначається, в першу чергу, як процес, за допомогою якого людина пізнає себе;
- самосвідомість є складною структурою з багатьма компонентами;
- самосвідомість розвивається в процесі і на основі досвіду особистості, інтегруючи образи себе та свого досвіду в єдине ціле.

На основі цих уявлень відбувається усвідомлення власного «Я» як унікального, відмінного від інших суб'єкта, а також оцінювання власної поведінки.

Інтегрувавши всі підходи, визначаємо самосвідомість, як одночасно і явище, що має складну багатокомпонентну структуру, і процес самопізнання себе, як частини Світу, інтеграція збудованого образу у картину буття, усвідомлення власної виключності, унікальності та єдності з навколишнім середовищем, структуру якої зображуємо схематично (рис. 1.1).

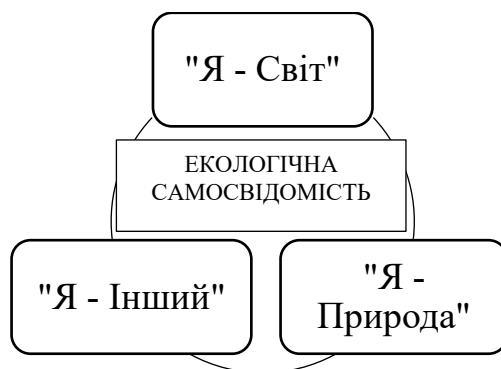


Рис. 1.1. Складові екологічної самосвідомості

Зважаючи на характеристики самосвідомості особистості, вчені намагаються описати особливості екологічної самосвідомості. Так, І. О. Сяська визначає екологічну самосвідомість як «загальний рівень усвідомлення й оцінювання людиною своїх екологічних знань, емоцій, ціннісних орієнтацій, переконань та мотивацій, які визначають й коригують поведінку і діяльність суб'єкта у довкіллі» [210, с. 43].

Отже, хоча власне екологічна самосвідомість ще не чітко операціоналізується вченими, проте аналіз змістовного наповнення дефініцій «екологічна свідомість» та «самосвідомість» дає можливість виокремити деякі конструкти, що можна віднести до поняття «екологічна самосвідомість»:

вищий рівень психічного відображення <...> свого внутрішнього світу [11]; пізнання самого себе як однієї з підсистем екосистеми [68]; взаємодії між людиною як організмом та людиною як особистістю [73]; відносин людини з природою та з самим собою [18].

Вищезазначений аналіз категоріально-понятійного апарату феномену засвідчує необхідність детальнішого розгляду екологічної самосвідомості в ранньому та зрілому юнацькому віці. Особливістю юнацького віку є те, що цей віковий період розмежовує дві глобальних віхи в житті особистості: дитинство та дорослість, тому навіть темпоральне окреслення його меж не є одноставним.

Існує кілька поглядів на визначення рамок юнацького віку. Його об'єднують з підлітковим віком в єдине ціле та розглядають як єдину цілісність, що називають «підлітковим віком» (у російській психологічній науковій мові досить часто зустрічається термін «отрочество», прямого відповідника якому в українській науковій думці не виявлено) [91, 103, 236, 244], також юнацький (ювенільний) вік визначають як окремий період, що знаходиться в межах від 12 до 17 років (Дж. Біррен) [251]. Деякі дослідники наголошують, що для юнаків та юнок ці межі можуть різнитися: так юність триває з 17 до 21 року для юнаків та з 16 до 20 років для юнок [97, 209].

Проте, більшість дослідників одноставні в поділі юнацького віку кризою 17 років. Докризовий період охоплює ранню юність, післякризовий – пізню (зрілу) юність. Вітчизняною психологією прийнято, розглядаючи юнацький вік, визначати такі періоди: з 14 (15) до 18 років – рання юність та з 18 до 23 роки – пізня юність [204].

Розвиток особистості на різних етапах життя обумовлюється системним функціонуванням суб'єктно-особистісних властивостей.

Аналізуючи особливості екологічної самосвідомості осіб юнацького віку, варто зауважувати, що особистісне становлення людської індивідуальності є не лише об'єкт (результат), а й суб'єкт власного розвитку [204]. Для опису екологічної самосвідомості юнацтва варто враховувати

«різноманіття соціально-неструктурованих, випадкових життєвих колізій, ситуацій та криз, а також їх причин та способів їх подолання» [185, с 174]. В залежності від способів подолання перешкод, що зустрічає людина на своєму життєвому шляху в юності Е. Шпрангер виділив кілька типів особливостей психічного розвитку в юнацькому віці [205]. Перший, який він назвав «другим народженням», «характеризується різким стрибкоподібним розвитком, великою кількістю кризових ситуацій, зовнішніх та внутрішніх конфліктів, бурхливою реакцією, непримиренністю та бунтом, що схожий до продовження підліткового віку» [205].

Другий – протилежний першому: повільне, малоконфліктне (безконфліктне), «ригідне засвоєння соціально значущих норм, переконань, цінностей». [205]

Третій – може розгортатися за першим чи другим типом, проте на перший план виходить «сильна» особистість юнака, яка дозволяє йому справитися з численними кризами чи безконфліктним переживанням соціального навантаження життя. Саме особистісний розвиток в юнацькому віці за третім типом забезпечує свідоме формування особистістю майбутнього життєвого плану [162, с. 202-219].

Відображення оточуючого світу, адекватне прийняття себе в ньому можливе лише за такого «третього типу» юності, адже в цьому випадку особистість керується свідомою активною життєвою позицією та має суб'єктну орієнтацію в правилах і нормах, які пропонуються соціальним середовищем. Однак, існує і протилежна думка про те, що юнацький вік протікає безкризово [172]. Ми притримуємось думки більшості про наявність кризових періодів в юнацькому віці, що можуть слугувати джерелом розвитку екологічної самосвідомості.

Найважливіший психологічний процес в юнацькому віці – якісна трансформація самосвідомості та становлення стійкого образу «Я». За Л. С. Виготським результатом, сутністю юнацького віку є сформована самосвідомість особистості [51]. Тут виникає дуалізм особистісного

сприймання себе у Світі та Світу в собі [51]. Юнаки схильні надавати більшого значення чи власному внутрішньому «Я» та бути зацикленими на власних переживаннях, проблемах, чи акцентувати увагу на абсолютно відсторонених від власної особистості об'єктах буття, що навіть не входять до кола її безпосередньої життєдіяльності [108]. Для юнаків теоретизування абстрагування, стає невід'ємною психологічною потребою. І. С. Кон називає це «безпредметними розмовами» та «пустопорожнім філософствуванням» [108]. Тут якраз і виявляється так звана «суб'єктифікація природних об'єктів» [110].

Експериментальні дослідження показали, що ставлення до природи та усвідомлення своєї самості в ній можна поділити на два великих етапи. С. Д. Дерябо виокремлює [68, 69] в цих ставленнях дві «ери» – етапи, що містять у собі три «епохи». Перший етап називає «ерою суб'єктної модальності ставлення до природи», яка характеризується суб'єктивним сприйняттям її об'єктів – епоха антропоморфізації (до 10 років) і епоха суб'єктифікації (до 14 років) [68, 69]. Другий етап – «ера об'єктної модальності ставлень до природи, що характеризується переважанням об'єктного сприймання природних об'єктів й існуванням «об'єктивної установки» стосовно їх (14 (15) – 23 роки) [68, 69]. При цьому таке об'єктне сприймання цих природних об'єктів стає запорукою можливості того, що даний об'єкт може виступати в ролі значущого іншого. Експериментальні дослідження довели, що показники психологічної близькості з такими об'єктами можуть бути значно вищими, ніж до усіх інших референтних осіб (батьки, найкращі друзі, тощо) [68].

Особливість становлення особистості юнацького віку залежить від багатьох соціокультурних і історичних факторів [97]. Очевидно, що впливи оточуючого середовища (природного та соціального) також призводитимуть до якісних та кількісних змін у становленні особистісно-значимих характеристик юнаків та юнок. Неоднорідність вихідних даних з якими

людина входить у пору юнацького віку буде обумовлювати різну міру інтегрованості у Світ.

Неоднорідність юнацтва детермінується багатьма умовами: соціальний статус, вік (наявність кризи 17 років, що «ділить» юнацький вік на своєрідні «до» та «після»), стать, соціальний статус, місце проживання, склад родини у якій виховується молодь, що навчається, працює, не має на даний час об'єктивної зайнятості. Це впливатиме на розвиток екологічної самосвідомості особистості та сталість сформованої Я-концепції [103, с. 102].

Як правило, такі розбіжності неодноразово ставали предметом наукових дискусій, але, зазвичай, предметом наукового інтересу була кожна з цих детермінант окремо. Розглядаючи ж екологічну самосвідомість в юнацькому віці, маємо враховувати значущі детермінанти функціонування та динаміки системи «Я – Світ».

Оточення починає ставитись до юнацтва як до рушійної сили, яка може здійснити значущі перетворення не тільки в соціальному, а й в екологічному аспектах [152, 155]. І саме від рівня розвитку екологічної самосвідомості буде залежати полюс (позитивний чи негативний) ноосферних перетворень [42, 43].

Юність більш рухлива та схильна до захоплень [139], а отже її спрямованість на зовнішній світ та його ексцентричність також визначатиметься високим рівнем зацікавленості оточуючим середовищем. Юнакам, з вищим рівнем розвитку самосвідомості, притаманна складна, лабільна, активна, гнучка та творча поведінка, а також не ригідний стиль мислення [110]. У юнаків спостерігається позитивна динаміка рівня самостійності та негативна – емоційної нестабільності [137, 145]. Разом з тим існує думка [153], що високий рівень розвитку екологічної свідомості та самосвідомості буде детермінантою зменшення напруження у встановленні міцних соціальних зв'язків. А це, в свою чергу, хоча й зумовлює скорочення кількості соціальних зв'язків, проте наповнює їх більш конструктивним та глибшим змістом [162, 172, 181, 181].

Суб'єктифікація «екологічного світогляду особистості визначається структурою суб'єктності самої особистості» [69, с. 14] і характером взаємодії з природними об'єктами. Структура суб'єктності реалізується через вирішення низки завдань [69, с. 15, 68] перед якими постає особистість юнацького віку: пізнання світу, формування суб'єктного ставлення до світу, якісні перетворення цього світу [173, 181]. Саме реалізація цього завдання припадає на юнацький вік, оскільки можливості *реального* впливу на «екологічний світ» [169] проявляються у даному віковому періоді.

Юнаки та юнки в основу своєї активності зі створення власного «екологічного світу» покладають надважливу мету: «зробити світ своїм (обжити буття)» [69, с. 15]. Створення «екологічного світу» стає можливим, оскільки суб'єктність є психологічним новоутворенням та системною якістю юнацького віку, що має такі властивості як причину, порядок та розвиток [54].

Суб'єктифікація відношення «Я – Світ» очевидно реалізовується через систему емоційних ставлень до навколишньої дійсності [69]. Існує загальна філо- та онтогенетична закономірність, згідно якої разом з розвитком організації і саморегуляції особистості підвищується емоційна чутливість до перипетій, що трапляються в її житті. Кількість чинників, які можуть викликати або викликають у людини емоційний відгук значно розширюється у юнацькому віці [71, 73]. Процес емоційного вчування та емоційного відгуку на оточуючу дійсність є визначальним етапом у переживанні кризи 17 років. Саме в ранньому юнацькому віці розвиваються вищі форми особистісно-сміслові емпатії та трансфінітна емпатія, що проявляються у системі відповідних емпатійних ставлень до оточуючого Світу [59; 60].

Юнаки на глибокому (особистісному) рівні вчать пояснювати та регулювати свою поведінку – відбувається ціннісно-смістова криза поведінки. Переосмислення цінностей призводить до «вибудови нової парадигми стосунків «Я – Світ»[63]. Переосмислення оточуючої дійсності детермінується зокрема й якісними змінами в розвитку екологічної самосвідомості.

Екологічна самосвідомість змінюється та розвивається відповідно до нормативного розвитку самосвідомості. Вона має свої особливості відповідно до кожного етапу онтогенезу. В юнацькому віці вона розвивається, гармонізується та забезпечує узгодження життя людини в оточуючій дійсності. В залежності від того, які зовнішні чинники впливають на особистість говоримо або про прогрес (гармонія, розвиток, самовдосконалення, поціновування Світом, налагодження продуктивних зв'язків, упевненість в своєму майбутньому та у сьогоденні), або регрес (дисгармонія, деградація, відчуженість, дисонансні стосунки в системі «Я – Світ», невпевненість та знецінення власної самості серед оточення, а отже й власне оточуючої дійсності). Екоцентричні стосунки в системі «Я – Світ» характеризуються зростанням одночасно у двох вимірах (предметній та матеріальній) природного [56, 73].

Проте, аналізуючи стосунки в системі «Я – Світ», не можна обмежуватись лише «буквальним розумінням розгортання логічного кон'юнкційного екоцентризму – екосвідомість – природа» [74]. На нашу думку, цей ланцюжок включає також соціальну сферу буття особистості, що розгортається апріорі в природному вимірі та містить гіпотетично можливі реалізовані чи ті, які наразі реалізуються, стосунки з соціальним та природним середовищем. А. М. Львовчіна виокремлює поняття «життєве середовище», як «місце застосування зусиль людини, що спрямовані на осмислення та цільову зміну умов власного існування» [135, с. 43]. Логіка його опису свідчить про проекцію власного «Я» на всі сфери життя та усвідомлення біопсихосоціодуховного взаємозв'язку між ними.

Прогресивний (коеволюційний) розвиток забезпечують механізми внутрішнього гальмування і самоконтролю, а також здатність вибірково реагувати на зовнішні подразники [10]. Суб'єктивізація, сприймання об'єктів природи, як важливих та значущих забезпечує диференціацію цих подразників.

Українська дослідниця в сфері екологічної психології А. М. Львовчикіна розглядає три типи середовищ в яких особистість може функціонувати: природне, штучне природно-штучне та штучно-природне [135, с. 41-42].

Природне середовище – «таке, що не створювалося людиною, воно існує само по собі, функціонує за власними законами, не потребує впливу» [135, с. 41]. Штучне середовище – «яке було повністю створене людиною і яке потребує зовнішньої підтримки, існує за законами, заданими людиною» [135, с. 41]. Природно-штучне – «природне середовище, у яке здійснювалось перетворююче втручання людини» [135, с. 41]. Штучно-природне середовище – «у яке припинено втручання людини» [135, с. 42].

Ю. М. Швалб визначив, що взаємодія людини і середовища може реалізовуватись за такими типами: середовище як фактор, середовище, як умова, середовище, як засіб, середовище, як матеріал існування індивіда. [237, 239].

За типами середовищ в яких може існувати людина [135] та за особливостями в взаємодії в них [237, 239], очевидно, що функціонування систем «Я – Світ» відбуватиметься або ж продуктивно, гармонійно, екоцентрично, або ж – регресивно, дисгармонійно, егнотцентрично.

Розвиток самосвідомості – центральний психічний процес юнацького віку [1, 2, 8, 14, 24, 54]. Деякі вчені пояснюють розвиток самосвідомості та інтересу до власного «Я» у юнаків та дівчат як безпосередній наслідок процесів їх біологічного формування [2, 63, 73]. Проте, обмежуючи увагу до власного «Я» лише на цьому, нівелюється включеність юнацтва до соціалізації та екологізації її життя в системі «Я – Світ».

Зважаючи на сказане вище, вважаємо, що екологічна самосвідомість особистості юнацького віку – це усвідомлення себе одночасно і частиною екосистеми, і унікальною особистістю; взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем та з самим собою.

Отже, доходимо висновку, що загалом *екологічна самосвідомість* – це усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи

(екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою.

1.2. Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості

Сьогодення характеризується динамічним перебігом життя, що детермінує нові форми відносин особистості з навколишньою дійсністю. Формується новий, особливий вид функціонування людини в суспільстві та її соціоприродних характеристик [69]. Це, в свою чергу, веде за собою структурні зміни суспільної самосвідомості, які призводять до неминучих трансформацій природно-соціальних відносин та якісних змін у способах життя [70]. З одного боку, екологізація соціуму передбачає все більш центроване на Самості (self-центроване) буття кожної особистості, з іншого ж боку, формується «взаємозалежність кожного члена суспільства, для якого характерним є синтезований характер взаємодії з еколого-природним середовищем та інтеграція особистості у нього, як у системному цілому» [125, с. 228]. Проте, О. Л. Верніком встановлено [44], що «усвідомлення власної відповідальності за природу й неможливості вплинути на глобальну екологічну кризу може спричиняти й деструктивні дії по відношенню до себе чи до довкілля» [44, с. 52].

В полі наукового інтересу дослідження вчених все частіше постає екологічна самосвідомість, як динамічна видозміна ставлення особистості до навколишнього Світу та до самої себе [68, 165, 168, 249], як природно-обумовлена здатність особистості до розвитку своїх природних можливостей та переборення критичних станів та ситуацій [36], як особистісних викликів в системах «Я – Інший». «Я – Природа», «Я – Світ». Тому важливого значення набуває проблема визначення рушійних умов, чинників детермінації екологічної свідомості і, зокрема, екологічної самосвідомості [68, 165, 166, 168, 176, 249].

Відображення екосоціального буття в суспільній свідомості дало можливість виділити екологічну самосвідомість в якості провідного структурного компонента екологічно спрямованої особистості [131, с. 65-70], яка відображає закономірності становлення, функціонування і розвитку екосоціального буття. К. А. Романова відмічає тип системної організованості екологічної самосвідомості як «багатомірної і корелятивної, параметрично відкритої системи, здатної до самоорганізації» [184, с. 95]. Такий підхід тісно пов'язаний з принципами стабільності-розбалансованості систем (синергетики) «Я – Інший», «Я – Природа», «Я – Світ».

Синергетичний підхід розкриває сутність багатьох психологічних процесів. Предметом його вивчення є складні системи, що здатні до самоорганізації та мають функціональну структуру [257]. Основні риси таких систем: відкритість – залежність від неперервного впливу зовнішніх факторів; нелінійність – невідновуваність і вибірковість; дисипативність – розсіяність систем. Синергетика розглядає людину як універсальну істоту, що здатна оперувати поняттями, які не є не включеними до одного семантичного поля [123, с. 74]. З позицій синергетики можна описувати і власне самоорганізацію екологічної самосвідомості особистості. Проте, виходячи з цих засад, не можна повністю обґрунтувати та пояснити детермінацію інформації у системі «сфера самосвідомості особистості» [252, с. 160].

Екологічна самосвідомість, як відкрита динамічна система, повинна мати не тільки суб'єктно-особистісні властивості детермінанти розвитку, а й об'єктні (соціально-обумовлені) особливості. Як відкрита система, вона отримує негативну ентропію з природного та соціального середовища [100], яким у дитинстві є родина, а в старшому віці – переважно малі групи різних соціальних інститутів. Закономірно, що вплив таких груп в юнацькому віці буде реалізовуватись через професійне (напряму навчання) та демографічне (місце проживання) середовище [100, 101]. Детермінація екологічної самосвідомості особистості відбувається як *організація* її інформаційних

джерел в цілісну систему шляхом живлення ентропією, джерелом якої є зовнішній Світ.

Синергетичний принцип *самоорганізації* стосується локальних систем «особистість ↔ природне середовище», «особистість ↔ соціальне середовище», проте, об'єднуючись у тріаду «особистість-соціум-природа» система стає відкритою і підкорюється вищеназваним принципам синергетики, залишаючи за собою можливість самоорганізації [100, 101].

Професійні вибір (в юнацькому віці – напрям навчання) обумовлює особливості світоглядних характеристик особистості: розвинених екологічних цінностей [245] та ціннісних орієнтації [222], осмисленості життя [180], життєтворчої активності [247]. Відмічають особливості становлення екологізації особистості в залежності від напрямку навчання та майбутнього професійного вибору [143, 216, 219].

В динамічному підході до вивчення самосвідомості розглядають переважно її онтогенетичні закономірності [258]: джерела, етапи, стадії, рівні, динаміку в різноманітних життєвих обставинах і професійному становленні суб'єктів, співвідношення стійкого і мінливого та фактори зміни самосвідомості й Я-концепції. Базовими для динамічного підходу є принципи єдності свідомості та діяльності, історизму, розвитку [97].

В рамках цього підходу В.П. Лабунська [118] стверджує, що «суб'єкт нижчого рівня самосвідомості усвідомлює в формі образу чи в формі самооцінки окремі свої якості, що прив'язані до певних ситуацій, предмети, характеристики та умови власної діяльності» [118, с. 214]. Суб'єкт оцінює свої якості з точки зору можливих для нього способів здійснення діяльності та, за потреби, пристосовує власні вчинки до поведінки інших людей.

Особистість з вищим рівнем самосвідомості усвідомлює власні можливості, результати власної праці, межі відповідальності, враховує особисте «Я», якості, почуття і наміри, які ще не реалізувались, але з'являться в майбутньому [204]. Особистість усвідомлює цілі власного життя і засоби їх досягнення; здатен критично оцінити темпоральні характеристики буття

(минуле, теперішнє та майбутнє). Провідними мотивами функціонування на цьому рівні є власні цінності та мотиви, що забезпечують потребу у самореалізації [187].

В межах діяльнісного підходу у юнацькому віці суб'єкт активно протидіє зовнішнім обставинам, організовуючи і творчо виконуючи власну діяльність [201].

Основні позиції аналізу вищеназваних підходів до самосвідомості дають змогу екстраполювати їх на вивчення змістового наповнення детермінації екологічної самосвідомості. Суб'єкт з нижчим рівнем екологічної самосвідомості усвідомлює окремі якості власної особистості фрагментарно; ситуативно взаємодіє з оточуючим середовищем; керується загальноприйнятими нормами, які не є інтеріоризованими; не здатен нести відповідальність за наслідки своїх дій. Суб'єкт з вищим рівнем самосвідомості цілісно сприймає Світ та своє місце в ньому; керується власними цінностями, мотиви та результати його діяльності не приносять шкоди навколишньому середовищу, а спрямовані (прямо чи опосередковано) на його покращення

Утворення і розвиток ієрархічної структури екологічної самосвідомості відбувається за тими ж принципами, що виділив В. В. Столін [208, с. 79] при описі динаміки особистісної самосвідомості: «рівні того чи іншого процесу є необхідними для наступного; рівні розвитку мають свою власну природу, тобто утворені якісно новими зв'язками; кожен з нижчих рівнів самосвідомості певною мірою є основою для розвитку вищого рівня; вищий рівень керує нижчим; внутрішньо притаманний розвиток кожного рівня не зупиняється з розвитком вищого рівня» [208, с. 80].

Виділяють [243] такі чинники, що впливають на детермінацію самосвідомості особистості: професійно-діяльнісні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні (особистісні), спеціалізовані психологічні заходи, життєві події та ситуації [243, с. 231]. Один із фундаторів гуманістичного підходу, американський вчений К. Роджерс, вважав, що в «кожній людини є

прагнення стати компетентною і здібною настільки, наскільки це можливо для неї біологічно» [181, с. 161].

В рамках гуманістичного підходу до особистості основними феноменами самосвідомості є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція», що породжується у взаємодії з іншими людьми та самоактуалізація. Самоактуалізація – не уникнення проблеми, а рух від проблем уявних і простих до реальних і складних [181]. У сучасній українській психологічній думці самоактуалізацію визначають, як «психічне явище, котре може трактуватися, як процес, стан, інтенція, потреба, результат і властивість особистості, що знаходиться у реципрокних стосунках із самопізнанням і самоудосконаленням та забезпечує соціальну «результативність» особистості» [179, с. 87]. Така «результативність», очевидно, забезпечуватиме продуктивне екоцентричне існування особистості в системі «Я – Світ».

А. Маслоу [255] описує вісім ознак самоактуалізованої особистості. Наведемо ті, що найбільшою мірою пов'язані з екологічної самосвідомістю, в основі якої лежить екоцентрична спрямованість: повне і самовіддане переживання життєвої ситуації з підвищеною усвідомлюваністю та інтересом; прагнення до особистісного зростання в кожному життєвому виборі, навіть якщо це пов'язано з ризиком опинитись у непередбачуваній ситуації; чесність і прийняття відповідальності за власні дії; розвиток здатності до «кращого життєвого вибору», уміння довіряти судженням та інтуїції, діяти відповідно до них [255].

Поняття самосвідомості також містить у собі рефлексію власного «Я», усвідомлення власного способу життя, взаємин зі світом і людьми . Самосвідомість особистості є «пізнанням власного внутрішнього світу як об'єктивної даності, тобто не занурення в себе, а навпаки вихід за межі власної свідомості, внаслідок чого об'єктивне стає інструментом для суб'єктивного пізнання та управління ним» [155, с. 271].

Нині з'являються нові передумови для духовно-морального розвитку особистості. Ці передумови обумовлюють необхідність виокремлення нових систем відношень для усвідомлення взаємовідносин між людиною та природою за яких використовується відношення не «об'єкт (людина) – об'єкт (природа)», а «суб'єкт (людина) – об'єкт (природа)» [98, 105].

Становлення особистості відбувається у тісному та нерозривному зв'язку з розвитком її свідомості та самосвідомості [159, 172, 173, 192, 198]. Особливості становлення самосвідомості в контексті загальної проблеми розвитку особистості досліджувались в численних працях Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової, Є. В. Шорохової та інших. У цих дослідженнях також розглядались [29, 30, 49, 50, 187, 229, 230, 236] питання, які пов'язані з психологічними особливостями самооцінки та її взаємозв'язку з соціальними оцінками.

В дослідженнях соціальної перцепції [97] вивчаються особливості пізнання навколишньої дійсності і самопізнання, проблем особистісної відповідальності, морального вибору, морального самоусвідомлення. Припускають, що моральне самоусвідомлення розвивається в нерозривній єдності з самосвідомістю особистості [80, с. 20] і тісно пов'язане з розвитком її емпатії та самооцінки [103, 236].

Поряд з дослідженнями детермінації самосвідомості як цілісного явища набувають популярності вивчення її окремих складових та їх чинників. Низку досліджень присвячено визначенню структури самосвідомості, зокрема, І. І. Чеснокова [236] виділяє в структурі самосвідомості три взаємопов'язаних компоненти: самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе і саморегулювання поведінки особистості [236, с. 10]. Емоційно-ціннісне ставлення до себе, емоційний відгук на стан Іншого, а відтак, емпатія, впливає на розвиток екологічної самосвідомості як інтегративний, системотвірний чинник кожного з компонентів самосвідомості: емоційно-ціннісного

ставлення до себе, знання про своє місце у Світі, а також саморегуляції власної поведінки, її оцінки та рефлексії [236].

Екологічна самосвідомість забезпечує емоційно-ціннісне ставлення [236] не лише до себе, а й до навколишнього Світу. Не лише емпатійні ставлення до людей, а й зоо-, фіто- квазіемпатія забезпечують адекватний особистісний розвиток людини [80, с. 141]. Зважаючи на феноменологію емпатії [80, с. 199] вважаємо, що це явище виступає вагомим чинником розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе та відповідної саморегуляції поведінки.

Говорячи про емпатійну детермінацію особистісного розвитку, маємо зважати на її онтогенетичну динаміку. Самосвідомість та емпатія нерозривно пов'язані між собою поняття. Про це свідчать дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів. Виходячи з припущення, доведеного Л. П. Журавльовою про те, що «емпатія як одна з онтогенетично ранніх соціальних якостей розвивається в єдності з самосвідомістю особистості» та обумовлюють одна одну [80, с. 199], можна прослідкувати становлення симбіотичності явищ емпатії та самосвідомості на різних етапах розвитку людини.

У ранньому дитячому та дошкільному віці емпатія проявляється не лише до однолітків і дорослих, а й до об'єктів живої та неживої природи [80, с. 141]. Зазвичай цим об'єктам приписуються антропоморфні риси, що й обумовлює прояв симпатії, співчуття [80, 246]. Згодом, з особистісним розвитком та усвідомленням себе частиною соціуму, емпатія до природних об'єктів знижується, збільшуючись при цьому до однолітків, що актуалізує їх антропоцентричну спрямованість. У зв'язку з цим важливою постає проблема самоусвідомлення особистістю своєї нерозривної єдності з усім Світом через розвиток у неї не лише інтерсуб'єктних, групоцентричних, родинних, а й родових духовних, універсальних емпатійних ставлень (Журавльова Л. П., 2008) [80].

Взаємозв'язок емпатії та екологічної самосвідомості можна прослідкувати також в контексті «Я-концепції» особистості. «Я-концепція» розглядається як стійка система узагальненого уявлення індивіда про себе [84]. Також розглядається «Я-концепція», як «самоекспансія (основа для прийняття рішень), вибір інтересів (межі основної діяльності), почуття самоцінності (самоцінність), самоактуалізація, зрівноваження домагань (оцінка можливостей), саморезистенція (збереження рівноваги між ідеальним та реальним «Я», між самовдоволенням та самоприйняттям» [19, с. 263].

В становленні структурних компонентів «Я»-концепції, емпатія відіграє значну роль. Так, когнітивний компонент містить в собі «образ зовнішності, уявлень, здібностей, соціального статусу в колективі та уявлень про свої особистісні якості» [123, с. 73]. Саме особистісні якості, а точніше, ті якості які вбачає в собі індивід і зумовлюються емпатійністю особистості «я добрий-злий», «я співчуваю-мені байдуже», тощо. Другий компонент (емоційний) відображає ставлення до себе, його емоційну забарвленість. Тут емпатія виступає як каталізатор емоцій, почуттів [123, с. 73]. Третій компонент (ціннісно-рефлексивний) – виражає прагнення індивіда підвищити свою значущість, соціальну роль. За розвиненої емпатії цей компонент регулює розвиток неадекватно завищеної та заниженої самооцінки [123, с. 74].

Загалом, рівень розвитку власного «Я» залежить від здатності особистості до емпатійних переживань: глибших, яскравіших, триваліших, сильніших, і навпаки – розвинена самосвідомість передбачає наявність в неї високої емпатійності та високого рівня духовного розвитку, що за О. П. Колісник розуміється, як «міра пререживання особистістю безпосередності контакту з певними цінностями, ототожнення себе з ними, трансформацію їх у переживання смислів, та породження відповідної ієрархії смислів життєвих актів». [106, с. 36].

Розвиток самосвідомості в підлітковому та юнацькому віці детермінує рефлексію якісного наповнення свого «Я» реального, адекватну оцінку свого «Я» фізичного, поведінки, здібностей, умінь, навичок за суб'єктивними

ознаками та критеріями, часто когнітивно не диференційованими [108, 110, 112, 116]. Особистість юнацького віку критично оцінює свої особистісні якості.

З часом, домінуючими в структурі особистості домінують соціальні якості, в яких індивід бачить можливості для реалізації планів щодо свого майбутнього [108, 110, 112, 116, 208]. В цей час відбувається не тільки соціальне, а й екологічне самовизначення та самореалізація, які пов'язані з перетворенням емпатії в особистісну якість. А. В. Кічук зазначає, що «ціннісне ставлення юнака зокрема до екологізовиховної діяльності, може перетворюватись в регулятора його поведінки» [96, с. 10]. Розвинена емпатійність моделює й коригує поведінкові стратегії індивіда в системі «Я-Світ» та яка визначається сформованістю Я-концепції особистості на підставі аналізу теоретичних досліджень узагальнимо в такій формі (рис.1.2.)

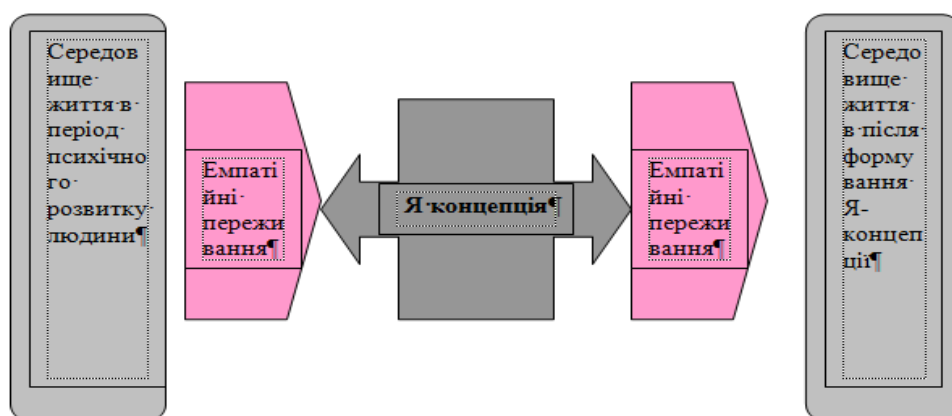


Рис. 1.2. Схема впливу емпатії на особливості світоставлення в залежності від сформованості Я-концепції

Сформована стійка Я-концепція юнака свідчить про розвинену екологічну самосвідомість особистості. М. К. Романова наголошує, що «розвиток екологічної свідомості передбачає спрямування світогляду особистості в напрямку екоцентризму, актуалізацію її вчинкового потенціалу та вдосконалення суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «Я – Світ»» [185], що «поширюється на стосунки індивіда з іншими людьми, так і на ставлення до самого себе» [68].

У результаті аналізу теоретичних поглядів [10, 18, 21, 23, 26, 28, 30, 63, 73, 83] щодо особливостей розвитку самосвідомості, можемо виокремити наступні чинники розвитку екологічної самосвідомості особистості: інтегральну емпатію, її форми (антиемпатія, індіферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також особистісні чинники: самооцінка, рівень актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності.

1.3. Структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості в юнацькому віці

Перш за все необхідно відмітити, що створити всеохоплюючу стабільну модель екологічної самосвідомості складно, оскільки як системне утворення, вона знаходиться у динамічному розвитку та якісних змінах, які виникають дискретно у часі та просторі. Проте, розглядаючи феномен з позицій системного підходу, видається можливою спроба створення *структурно-динамічної моделі детермінації екологічної самосвідомості*: її структури (рівнів, компонентів), механізмів та дослідження закономірностей її детермінації.

Звичайно, виокремлення структурних компонентів детермінації екологічної самосвідомості, значною мірою базується на виокремленні структурних компонентів детермінації самосвідомості особистості з поправкою на унікальність та виключність екологічної самосвідомості, як психічного явища, що охоплює не лише зв'язок «Я – Сам» (слід зазначити, що тут спираємось на лінгвістичне розуміння «сам» як «I-Myself», а не в розумінні «сам» = «один», «наодинці з собою»), а й зв'язки «Я – Інший», «Я – Природа», «Я – Світ». Це водночас засвідчує, що «екологічна самосвідомість» поняття вужче, ніж «самосвідомість». Проте, охоплюючи, «поринаючи» у нові зв'язки особистості не лише з собою (як із власною Самістю), а й з іншими елементами Світу (природою живою та не живою,

універсумом, та з собою, як частиною навколишнього середовища), з іншого боку – воно глибше «проникає» у становлення вищеназваних зв'язків.

При визначенні структури детермінації екологічної самосвідомості, перш за все, враховуємо класичні погляди на структуру самосвідомості. Виокремлюють [29, 51, 109, 112] такі компоненти структури самосвідомості: накопичення знань про себе, їх збільшення, зв'язність, обґрунтованість; поглиблення, психологізація цих знань; усвідомлення себе єдиним цілим; розвиток усвідомлення власної індивідуальності; розвиток внутрішніх моральних критеріїв при оцінці себе, тобто динаміка, накопичення, ускладнення та поглиблення уявлень про себе впродовж онтогенезу [29, 51, 109, 112].

Є. Т. Соколова [207, с. 19] виділяє лише два компонента самосвідомості: образ фізичного «Я» як когнітивного утворення та самооцінку (емоційно-ціннісне ставлення). На відміну від Є. Т. Соколової А.В. Захарова [84] не розглядає самооцінку як окремий компонент. Вона стверджує, що самооцінка лежить в основі детермінації розвитку самосвідомості особистості: «самооцінка є умовою та засобом формування таких остаточних продуктів самосвідомості, як «Образ-Я» та «Я-концепція» [84, с. 8].

Існує також розгорнута п'ятикомпонентна концепція самосвідомості, розроблена Ж. І. Намазбаєвою [156]. Вона містить у собі рефлексію, саморегуляцію, ідентифікацію, самооцінку та самоконтроль [156]. Як і в структурі А. В. Захарової [84] ключовим поняттям тут виступає самооцінка, яка, ґрунтуючись на рефлексії та ідентифікації, дозволяє реалізуватися складовим самоконтролю і саморегуляції. Як бачимо самооцінка є значущим (а за деякими дослідженнями – основопокладаючим) чинником розвитку самосвідомості особистості [84, с. 13].

І. С. Кон [109], спираючись на теорію соціальної установки, виокремлював три компоненти самосвідомості: когнітивний (знання про себе, уявлення про свої якості та властивості); афективний (оцінка своїх якостей та пов'язані з нею почуття самолюбства та самоповаги); поведінковий –

практичне ставлення до себе [108, 109, 110]. Останній компонент є результатом функціонування перших двох (знання та уявлення про себе та свої властивості, їх оцінка, стимулюють активне (практичне) ставлення до себе.

Розглядаючи детермінацію екологічної самосвідомості особистості не можна виокремити якийсь один із вище названих поглядів на структуру самосвідомості, оскільки хоч вони й різнобічно охоплюють досліджуване явище, проте не торкаються саме *екологічної* самосвідомості. Маємо на увазі не лише спрямованість особистості на навколишній світ та оцінку власної діяльності через ставлення до нього [155], а й усвідомлення себе невід’ємною частиною Світу, оскільки сучасна парадигма життя не розглядає особистість, як окрему, ізольовану одиницю, а як елемент системи, що знаходиться у стійких, динамічних зв’язках з навколишнім середовищем [204, 245].

Один із сучасних поглядів на самосвідомість особистості подано у працях В. В. Століна [208]. Саме в цій концепції розглядається не лише ставлення людини до самої себе [208], а й до навколишнього середовища [208, 155]. Його концепція самосвідомості ґрунтується на особливостях відмінностей між «образом Я» і ставленням «Я» до самого себе. Рівні розвитку самосвідомості відповідають рівням активності людини (рівень організму, рівень соціального індивіда та рівень особистості). Так, на рівні організму активність суб’єкта визначається системою «організм–середовище». Хоча тут йдеться переважно про біологічні аспекти функціонування організму, проте є очевидним, що саме в концепції В. В. Століна поєднано поняття «самосвідомість» та «середовище» [208]. На рівні соціального індивіда активність слугує приєднанню людини до соціуму, що теж можна розглядати як спрямованість самосвідомості на зовнішнє середовище – соціум. На рівні особистості активність проявляється в задоволенні потреби в самореалізації, шляхом орієнтації на власні здібності та можливості [257].

Послугуючись описаними вище поглядами В. В. Століна на ієрархічну структуру детермінації самосвідомості, виокремлюємо рівні

розвитку екологічної самосвідомості: рівень елементарний, рівень особистісний та рівень духовний [208].

Проте такий теоретичний аналіз буде неповним, адже він охоплює лише стан «тут і тепер». Оскільки самосвідомість є динамічним онтогенетичним утворенням особистості [109], її варто було б сконструювати як тривимірне утворення, що існує в часі (онтогенез людини), на трьох ієрархічних рівнях та в просторі (Світі). Маємо на увазі не часо-простір, а час і простір, тобто розмежовуємо ці поняття. Під простором розуміємо навколишнє середовище (природне, соціальне, духовне), все, що оточує індивіда, а відповідно здійснює на нього вплив (в свою чергу індивід здійснює зворотній вплив також), а під часом – онтогенез.

Припускаємо, що структура екологічної самосвідомості особистості складається з компонентів, які притаманні самосвідомості особистості, проте, оскільки екологічна самосвідомість не є тотожним їй явищем, а спрямована на ставлення до Світу та ставлення до себе в Світі, то структура екологічної самосвідомості доповнюється новим, унікальним, притаманним лише їй компонентом, що у логічному поєднанні з іншими охоплює повністю її структуру. Таким компонентом називаємо ціннісно-рефлексивний компонент екологічної самосвідомості, як такий, що реалізує орієнтацію особистості в Світі та забезпечує можливість оцінки власних емоцій, ставлень, поведінки, тощо [98, 99, 103].

Встановлено (див. п. 1.1.), що екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною екосистеми, і унікальною особистістю; взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем та з самим собою; інтегральне відображення особистістю Світу, свого місця в ньому та смислова єдність з ним, як одного з унікальних та самодостатніх елементів біопсихосоціодуховної системи (екосистеми). Отже, ієрархічна структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості описує певні особливості: екологічна самосвідомість ієрархічне трирівневе явище: елементарний рівень (усвідомлення себе частиною Світу, взаємодія на основі

цього з навколишнім середовищем); особистісний рівень – утворення, що поєднує вищий та нижчий рівні, забезпечує їх взаємозв'язок та духовний рівень (інтегральне відображення особистістю Світу, смислова єдність з ним).

У внутрішньому змісті компонентів (афективного, когнітивного, конативного, ціннісно-рефлексивного) знаходиться змістове наповнення елементарного, особистісного та духовного рівня екологічної самосвідомості (рис. 1.3.).

Умови розвитку екологічної самосвідомості забезпечуються ставленням до себе як частини Світу (здатність усвідомити свою приналежність до нього та невід'ємність з ним) та відображення Світу в собі (емпатійність – здатність забезпечити Я-Ти зв'язок при взаємодії з навколишнім світом) [80, с. 21].

Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості є *встановлення, закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом*. Дихотомічність «Я – Іншим» та «Я – Світ» пояснюється тим, що особистість не можна ізолювати від навколишнього середовища, а відтак розглядати, як замкнену самодостатню систему, бо така система не зможе існувати тривалий час та підтримувати своє функціонування. Проте й розгляд лише стосунків в системі «Я – Світ» не буде вичерпним, оскільки навколишня дійсність не обмежується зовнішнім простором, вона включає у себе і саму особистість. Виключити особистість із системи «Людина – Світ» неможливо.

Керуючись принципами синергетики [100, 101] можна стверджувати, що така система є відкритою і потребує впливу ззовні. Загалом, розвинену екологічну самосвідомість вважаємо своєю детермінантою екоцентричних стосунків особистості з навколишнім середовищем, що має на меті встановлення позитивних, стійких зв'язків зі Світом.

Екологічна самосвідомість забезпечує емоційно-ціннісне ставлення не лише до себе, а й до навколишнього світу. Не лише емпатія до людей, а й зоо-, фіто- квазіемпатія забезпечує адекватний особистісний розвиток людини [80], її гармонійне існування в Світі.

Зважаючи на феноменологію емпатії [81, с. 199] вважаємо, що це явище виступає вагомим чинником розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе та саморегуляції поведінки. Взаємозв'язок емпатії та екологічної самосвідомості можна прослідкувати також в контексті «Я»-концепції особистості. «Я»-концепція розглядається як стійка система узагальненого уявлення індивіда про себе, яке містить, зокрема, й оцінку своїх вчинків та поведінки [21, 22].

Отже «Я»-концепція охоплює всю сукупність уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до власної особистості, а також ті форми поведінки, що зумовлені цими знаннями, уявленнями та оцінками [21, 22].

В становленні структурних компонентів Я-концепції емпатія відіграє значну роль. Так, афективний компонент (емоційний) відображає ставлення до себе, його емоційну забарвленість. Тут інтегральна емпатія (у формі аутоемпатії) виступає як каталізатор емоцій, почуттів. Загалом, рівень розвитку екологічної самосвідомості залежить від здатності особистості до емпатійних переживань та ставлень: глибших, яскравіших, триваліших, сильніших, і навпаки – розвинена самосвідомість передбачає наявність в особистості високорозвиненої емпатійності.

Самосвідомість та емпатія нерозривно пов'язані між собою феномени. Про це свідчать дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів [97, 112, 234]. Враховуючи, що емпатія як одна з онтогенетично ранніх соціальних якостей розвивається в єдності з самосвідомістю особистості та обумовлюють одна одну [80], проаналізуємо функціонування емпатії як системотвірного чинника становлення екологічної самосвідомості на різних етапах розвитку людини.

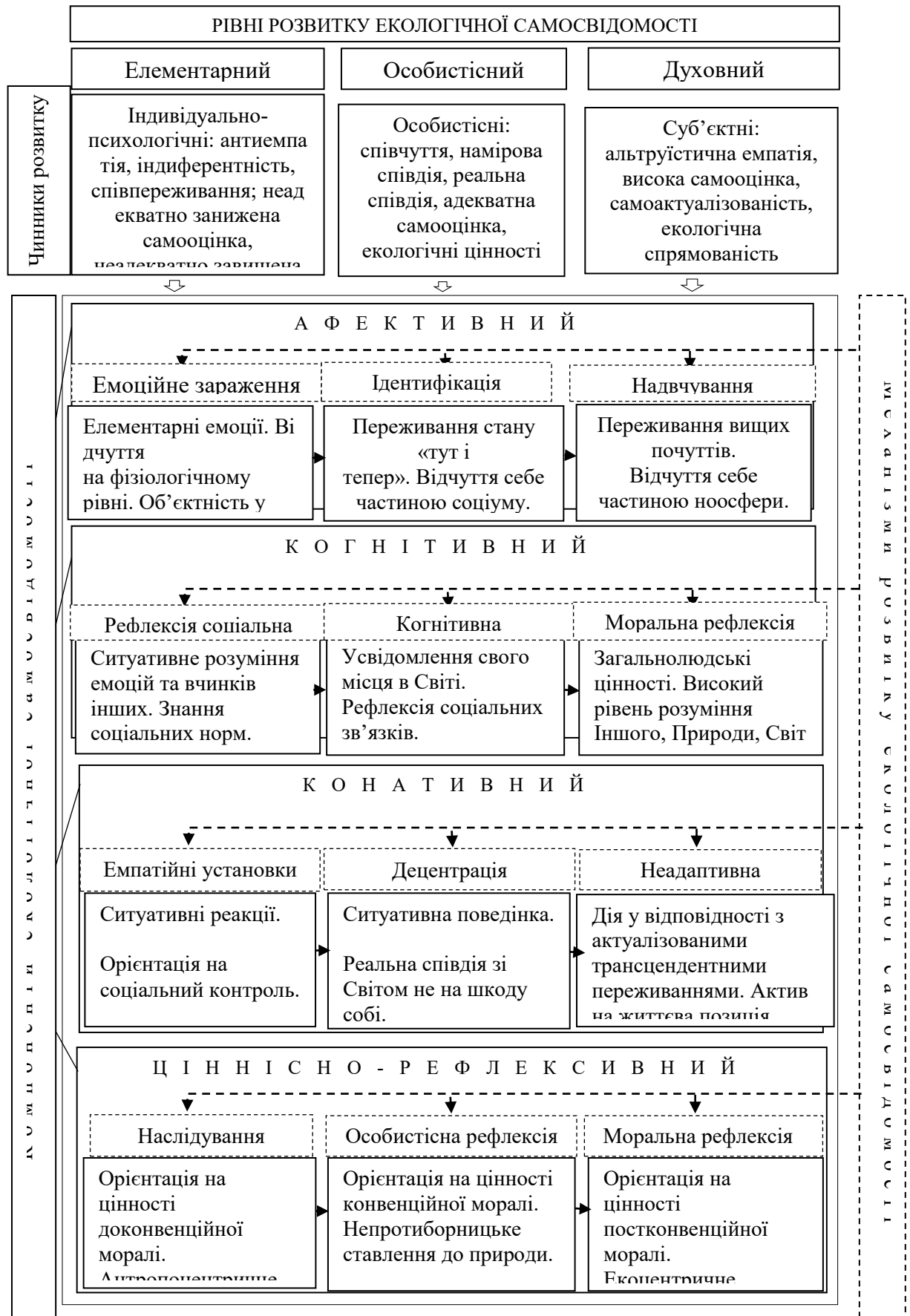


Рис. 1.3. Структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості в юнацькому віці

Розглядаючи структуру детермінації екологічної самосвідомості, можна прослідкувати, що емпатія впливає на онтогенетичну динаміку екологічної самосвідомості на всіх трьох рівнях (елементарному, особистісному та духовному), своєрідно пронизуючи всю структуру екологічної самосвідомості. М.Й. Казанжи розглядає емпатію як єдиний екологічний метод пізнання [92, с. 96].

Звичайно, саме на особистісному рівні повністю розкривається вплив емпатії на екологічну самосвідомість, адже вона передбачає міжособистісну взаємодію. Проте і на елементарному, і на духовному рівнях простежується цей вплив.

Особливістю елементарного рівня детермінації екологічної самосвідомості є ситуативна, кластерна дія – відчуття проявляються вже на фізіологічному рівні, завжди швидкоплинні, мають точковий характер. В соціальному середовищі проявляються через міжособистісну взаємодію, що виникає при кожному контакті, зазвичай короткотривалому, в духовному аспекті проявляється у примітивних віруваннях, «інтуїції». Загалом цей рівень характеризується дрібними, ситуативними, контактами, відчуттями, які, проте, діють постійно. Його прояв – це своєрідний «фон» з маси якого складається елементарна взаємодія в системі «Я – Світ».

Така взаємодія є постійною і властива кожному. І якщо, наприклад, при недостатньому розвитку духовного рівня особистість почуватиметься в межах норми, то з втратою якогось елемента елементарного рівня, неминучі деструктивні наслідки.

Емпатійні відчуття на цьому рівні проявляються в елементарних та особистісно-сміслових емпатійних відносинах, часто вони є віртуальними та знаходяться на нульовому, або ж індіферентному рівнях складності.

Своєрідною перехідною ланкою і, водночас найбільшим, якісно змістовим наповненим рівнем детермінації екологічної самосвідомості, є особистісний рівень. Він характеризується більш тривалими та глибшими зв'язками в порівнянні з попередніми рівнями. На цьому рівні прості відчуття

трансформуються в переживання стану «тут і тепер». Саме на цьому рівні з'являється усвідомлений зв'язок «Я – Світ». Тобто особистість не лише ситуативно діє за принципом схожим на принцип «стимул-реакція», а усвідомлено реагує на оточуючу дійсність. Цей рівень характеризує значно триваліша соціальна взаємодія. Загалом він репрезентується в побутовій міжособистісній комунікації.

Духовний рівень характеризується реальними особистісно-смысловими стосунками, в порівнянні з особистісним вони мають більш складний механізм реалізації, часто це егоцентричні чи суб'єктцентричні відносини.

Поряд із тривалою соціальною взаємодією особистість реалізує осмислене ставлення до навколишнього середовища. Щоб забезпечити продуктивну стійкість та тривалість цієї взаємодії потрібен чинник, який постійно впливатиме детермінацію екологічної самосвідомості. Тобто він повинен охоплювати і елементарний, і особистісний, і духовний рівні, а також стимулювати емоційний відгук особистості. Таким чинником може виступати емпатія та здатність особистості до адекватної самооцінки, що не лише здатні забезпечити продуктивний розвиток, а й адекватне відображення внутрішнього світу Іншого та Світу загалом. На особистісному рівні це забезпечує співчуття, намірова взаємодія, реальна співдія. [80, с. 70].

Найвищим, третім рівнем детермінації екологічної самосвідомості особистості вважаємо духовний рівень. Він характеризується довготривалими трансцендентними переживаннями. Це саме той рівень, де у повному обсязі розкривається смисл істинної взаємодії в системі «Я – Світ»: відчуття людиною себе приналежною до оточуючого світу, частиною ноосфери. Духовному рівню притаманні трансцендентні емпатійні відносини, що повністю відповідають складності найвищого рівня детермінації екологічної самосвідомості. В соціальному аспекті цей рівень проявляється у загальнолюдських стосунках та якостях – усвідомлення себе нацією, частиною етносу, почуття громадянства, приналежності до нації, відчутті себе частиною організованої спільноти, яка має тривалий історичний розвиток.

Як свідчать сучасні дослідження [123, 129, 139, 185], для дискретного розвитку особистості в соціальному вимірі духовного рівня потрібен тригер – сильне емоційне переживання – емпатійне вчування в іншого. Інтегральна емпатія (та її форми) як системотвірний чинник забезпечують таке вчування, схему якого умовно зображуємо на рисунку 1.4.



Рис. 1.4. Форми емпатії як чинники розвитку елементарного, особистісного та духовного рівня екологічної самосвідомості

Такий же тригер спонукає особистість до емпатійного вчування і в ситуації взаємодії людини з природним середовищем.

Духовний рівень екологічної самосвідомості також є глибшим, ніж попередні рівні та акумулює в собі вершинні переживання. Оскільки духовний рівень є найвищим проявом екологічної самосвідомості, то саме у ньому яскраво видно взаємозв'язок біологічного, соціального та духовного. Виокремлюють соціальну емпатію, що «виникає і розвивається на певному рівні розвитку соціальних відносин і проявляється у вищих і найвищих рівнях емпатійних відносин з об'єктом емпатії» [80, с. 60].

Таким чином взаємозв'язок цих трьох рівнів забезпечує можливість особистості адекватно впливати на оточуючу дійсність, отримувати зворотний зв'язок та адекватно реагувати на нього, усвідомлювати себе одночасно і частиною екосистеми, проявляючи вищі форми інтегральної емпатії, і унікальною особистістю, володіючи адекватною самооцінкою та аутоемпатією. На кожному з означених рівнів специфіка функціонування екологічної самосвідомості визначається місцем проживання та професійною спрямованістю особистості.

Висновки до першого розділу

1. Екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою. Екологічна самосвідомість особистості є не лише структурним компонентом екологічної культури, а й відображенням взаємодії особистості з навколишнім середовищем та з самим собою.

2. Екологічна самосвідомість змінюється та еволюціонує відповідно до нормативного розвитку самосвідомості. Екологічна самосвідомість є ієрархічним динамічним феноменом, який має трирівневу (елементарний, особистісний, духовний рівні) структуру. На кожному з рівнів екологічна самосвідомість функціонує як чотирикомпонентне (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний) утворення.

3. Структурні компоненти екологічної самосвідомості мають свою змістову наповненість та особливості на кожному з трьох рівнів: афективний компонент відображає ставлення до себе, його емоційну забарвленість, відчуття себе частиною соціуму чи ноосфери; когнітивний компонент містить в собі усвідомлення своїх особистісних якостей, здібностей, свого місця в соціумі, розуміння Іншого, Природи, Світу; конативний компонент забезпечує ситуативні реакції та поведінку, реальну взаємодію зі Світом у відповідності з актуалізованими трансцендентними переживаннями, ціннісно-рефлексивний реалізує ціннісно-смислову орієнтацію особистості в Світі та репрезентує, відповідно до рівнів функціонування екологічної самосвідомості, антропоцентричне, непротиборницьке чи екоцентричне ставлення особистості до Світу.

4. Структурні компоненти екологічної самосвідомості детермінуються специфічною системами індивідуально-психологічних, особистісних та суб'єктних чинників. Системотвірним чинником екологічної самосвідомості є

емпатія як інтегральна властивість особистості. Інтегральна емпатія та її окремі форми репрезентуються на елементарному, особистісному, духовному рівнях та забезпечують адекватне відображення переживань, внутрішнього стану Іншого та об'єктів Світу загалом. Завдяки емпатії самосвідомість розвивається від усвідомлення власного «Я» на першому році життя до соціально-екологічного самовизначення в юнацькому віці. Існують вікові та статеві особливості екологічної самосвідомості осіб юнацького віку, що обумовлюють відмінності в усвідомленні себе невід'ємною частиною Світу та специфіку його відображення.

5. Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості є встановлення, закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом.

6. Сенситивним для розвитку екологічної самосвідомості визначено юнацький вік, оскільки його основними психологічними новоутвореннями є якісно новий рівень розвитку самосвідомості (відкриття власного Я), усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності, пошук сенсу життя, особистісне і професійне самовизначення та становлення, розвиток найвищих рівнів інтегральної емпатії.

У першому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [1, 2, 8, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 63, 64, 68, 69, 72 79, 80, 82 84, 85, 88, 89, 93 92, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 118, 131, 135, 136, 140, 141, 143, 145, 148, 151, 153 154, 155, 156, 162, 163, 165, 166, 168, 172, 173, 174 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 191, 192, 198, 200 203, 204, 205, 207, 208, 216, 219, 220, 223, 236, 238, 239, 243, 245, 247, 253, 257].

Матеріали першого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора, як: [120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Організація і методи дослідження особливостей екологічної самосвідомості в юнацькому віці

У першому розділі розглянуто структуру та змістове наповнення екологічної самосвідомості, її функції, визначено структурно-динамічні компоненти детермінації екологічної самосвідомості, описано змістове наповнення афективного, когнітивного, конативного, ціннісно-рефлексивного компонентів феномену та встановлено механізми його розвитку.

Встановлено (див. розділ 1, пункт 1.3), що чинниками розвитку екологічної самосвідомості є інтегральна емпатія, та її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), особливості екологічних аспектів самооцінки, екологічно спрямована діяльність особистості, рівень самоактуалізованості особистості, міра власної суб'єктності у взаємозв'язках із живою та неживою природою.

Відповідно до мети, гіпотези, поставлених завдань дослідження та з метою емпіричного підтвердження теоретичної структурно-динамічної моделі детермінації екологічної самосвідомості особистості було проведено констатувальний та формувальний експерименти, які реалізовувалися поетапно.

Перший (підготовчий) етап передбачав розробку процедури проведення констатувального експерименту; другий етап – укомплектування пакету психодіагностичних методик для дослідження структурних компонентів екологічної самосвідомості у юнацькому віці; третій етап – вивчення вікових, статевих, демографічних, професійних особливостей розвитку екологічної самосвідомості та чинників її розвитку: інтегральної емпатії, та її форм,

особливостей самооцінки осіб юнацького віку, екологічно спрямованої діяльності особистості, рівня самоактуалізованості, міри суб'єктності у взаємозв'язках із природою.

Дослідницька робота проводилася протягом 2015 – 2017 років. До дослідження було залучено 295 осіб юнацького віку (загальна кількість вибірки). Серед них 159 осіб раннього юнацького віку (81 представник чоловічої статі та 78 жіночої) та 136 – зрілого юнацького віку (71 представник чоловічої статі та 65 жіночої) (див. додаток А). З метою забезпечення репрезентативності вибірки дослідження проводилося з представниками різних навчальних закладів Житомирської області, що навчаються за різними напрямками підготовки.

Зокрема, у дослідженні взяли участь студенти Житомирського державного університету імені Івана Франка (42 чоловічої статі та 44 жіночої), Технікуму землевпорядкування Житомирського національного агроекологічного університету (51 чоловічої статі та 49 жіночої), Малинського лісотехнічного коледжу (59 чоловічої статі та 50 жіночої).

Основною метою дослідження було вивчення психологічних особливостей генезису екологічної самосвідомості юнацтва через розв'язок таких завдань:

- вибір та формування репрезентативної вибірки досліджуваних з урахуванням включення до неї представників раннього та зрілого юнацького віку, рівномірного статевого розподілу, соціального статусу, напрямку навчання, місця проживання (сільська місцевість/місто);
- дослідження вікових, статевих, динамічних, демографічних, професійних особливостей, структурних компонентів екологічної самосвідомості у юнацькому віці: афективного, конативного, когнітивного, ціннісно-рефлексивного.

Етапи дослідження:

- вивчення вікових, статевих, демографічних, професійних (напряму навчання) особливостей розвитку афективного, когнітивного, конативного та ціннісно-рефлексивного компонентів екологічної самосвідомості.
- дослідження особливостей функціонування системи чинників екологічної самосвідомості: інтегральної емпатії та її форм (антиемпатії, індиферентності, співчуття, співпереживання, внутрішнього сприяння, реального сприяння не на шкоду собі, альтруїзму), особливостей екологічних аспектів самооцінки, екологічно спрямованої діяльності особистості, рівня самоактуалізованості, міри суб'єктності у взаємозв'язках із Світом;
- встановлення емпіричної факторної системи чинників детермінації екологічної самосвідомості в юнацькому віці та її вікових, статевих, демографічних та професійних особливостей.

На етапі обробки, аналізу та інтерпретації даних здійснювалась статистична обробка даних: описова статистика: знаходження рівнів вираженості ознаки у відсотках, середнє арифметичне значення; лінійний кореляційний аналіз Пірсона; t-критерій Стюдента, ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, факторний аналіз та якісна інтерпретація результатів.

Процедура психодіагностики психологічних особливостей екологічної самосвідомості структурована та узагальнена в таблиці 2.1.

Для дослідження компонентів екологічної самосвідомості була використана методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С.Д. Дерябо. Опитувальник «Натурафіл» призначений для діагностики рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи «непрагматичної модальності» її структури [68, 69].

Інтенсивність ставлення – це структурно-динамічна характеристика, що свідчить про те в яких сферах життя актуалізується ставлення особистості до Світу. Опитувальник має чотири шкали, які відповідають чотирьом виділеним С.Д. Дерябо компонентам інтенсивності ставлення: перцептивно-афективний, когнітивний, практичний, вчинкові-інфлюативний, а також додаткову шкалу натуралістичної ерудиції.

**Показники, критерії та методики дослідження психологічних
особливостей екологічної самосвідомості у юнацькому віці**

Компоненти екологічної самосвідомості	Компоненти екологічної самосвідомості	Критерії	Показники розвитку екологічної самосвідомості особистості	Методики дослідження
	Афективний	Здатність суб'єкта жити теперішнім, відчувати нерозривність минулого, теперішнього і майбутнього.	Переживання вищих почуттів. Об'єктність у ставленні до світу.	методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл». С.Д. Дерябо. Шкала перцептивно-афективна «Емоційна чутливість»;
	Когнітивний	Здатність усвідомлювати і сприймати Світ в цілому як позитивне середовище.	Загальнолюдські цінності. Наявність тривалих позитивних соціальних зав'язків. Ситуативне розуміння емоцій та вчинків інших. Знання соціальних норм.	методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С.Д. Дерябо. Шкала когнітивна «Пізнання природи»
	Конативний		Дія у відповідності з актуалізованими трансцендентними переживаннями. Орієнтація на соціальний контроль.	методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С. Д. Дерябо. Шкала практична вчинково-інфлюативна «Зміна оточуючої дійсності»;

	Ціннісно-рефлексивний	Ступінь прийняття себе у природному середовищі	Орієнтація на пост-, до-, конвенційну мораль.	методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С. Д. Дерябо. Шкала практична «Непрагматична взаємодія з природою».
Чинники розвитку екологічної самосвідомості	Суб'єктивні чинники	Ступінь самоактуалізації; ступінь «гнучкості» суб'єкта в реалізації своїх цінностей в поведінці, особливості взаємодії з оточуючим Світом.	Переживання стану «тут і тепер Усвідомлення свого місця в Світі.»	самоактуалізаційний тест Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз (САТ). Шкала «Компетентність в часі»; Шкала «Уявлення про природу людини»; Шкала «Гнучкість поведінки»; Шкала «Ціннісних орієнтацій», Шкала «Самоприйняття», Шкала «Самоповаги».
	Самооцінка	Здатність до поціновування своїх переваг.	Екологічні аспекти самооцінки.	модифікований тест двадцяти тверджень на самоставлення (Twenty Statements Attitude Test) М. Куна та Т. Мак-Партланда;
	Екологічна спрямованість	Активна життєва позиція.	Діяльнісна екоспрямованість особистості	методика діагностики екологічної спрямованості особистості Б. Басса в адаптації М. К. Романової;
	Емпатія та її форми		Рівень емпатійності юнаків	методика діагностики емпатії підлітків та юнаків Л.П. Журавльової для дослідження інтегральної емпатії особистості та її окремих форм

Для нашого дослідження важливими є чотири основні шкали, якими досліджувались афективний, когнітивний, конативний та ціннісно-рефлексивний компоненти екологічної самосвідомості. Афективний компонент вимірювався за допомогою перцептивно-афективної шкали спрямованої на діагностику змін в системі афективно забарвлених ставлень «еталонів» особистості естетичного, етичного і вітального характеру, обумовлених ставленням до об'єктів природи, підвищеної чутливості до її чуттєво-виразних елементів, прагнення їх отримувати, яке породжує «сенсорно-естетичний голод» [68, с. 143] свобода від існуючих неадекватних соціальних естетичних стереотипів, підвищена чутливість до проявів природного об'єкта, яка реалізується через емпатію та ідентифікацію.

Когнітивна шкала використана з метою дослідження когнітивного компоненту. За змістовим наповненням дана шкала спрямована на діагностику ступеня змін в мотивації і спрямованості пізнавальної активності, пов'язаної з об'єктами природи, які виявляються у готовності та прагненні отримувати, шукати і переробляти інформацію про об'єкти природи.

Для дослідження ціннісно-рефлексивного компоненту використана практична шкала, яка спрямована на діагностику ступеня зміни в мотивації і спрямованості в практичній діяльності з об'єктами природи, обумовлених ставленнями до неї, які проявлятимуться в непрагматичній взаємодії з об'єктами природи.

Для дослідження конативного компоненту була використана вчинково-інфлюативна шкала. Дана шкала спрямована на діагностику змін у вчинках особистості, обумовлених ставленнями до природи, що веде до зміни оточуючої дійсності. Додаткова шкала натуралістичної ерудиції спрямована на визначення сукупності знань про навколишній світ не несе для нашого дослідження смислового навантаження тому не була застосована.

Для вивчення рівня інтегральної емпатії (та її форм) як системотвірного чинника розвитку екологічної самосвідомості нами було використано «Тест на визначення емпатії підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової [78]. Тест на

визначення емпатії підлітків та юнаків складається з п'ятнадцяти різноманітних ситуацій, які передбачають можливість вибору, як заздалегідь продуманих стратегій поведінки (сім варіантів для кожної ситуації), так і можливості додати власне вирішення проблеми.

Перевагою цієї методики є широкий спектр представлених ситуацій, що не обмежується класичними запитаннями про реакцію на поведінку оточуючих та усвідомлення власних почуттів щодо неї, а й включають ситуації в яких вибір є складним та не завжди очевидним, що зменшує ризик соціально бажаних відповідей. Крім класичного застосування методики, після опитування ми проводили обговорення, що стосувалося, як ситуацій представлених в тесті, так і гіпотетично можливих, але схожих випадків, концентруючись на тих, що викликали найбільший емоційний відгук.

Діагностична процедура дозволяє виокремити не лише рівні емпатії, а й конкретні шкали, які надають можливості більш глибокого та точного аналізу. Методика дозволяє визначити сім форм емпатії: антиемпатію, індиферентність, співпереживання, співчуття; внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, реальне сприяння на шкоду собі (альтруїзм) [80]. Сім шкал методики відповідають семи формам емпатії, які оцінюються відповідно за кожну відповідь: антиемпатія – (по -2 бали), індиферентність – (по -1 балу), співпереживання – (по 1 балу), співчуття – (по 2 бали); внутрішнє сприяння – (по 3 бали), реальне сприяння не на шкоду собі – (по 4 бали), реальне сприяння на шкоду собі (альтруїзм) – (по 5 балів). Підсумовуючи бали по кожній шкалі встановлювалась домінуюча форма емпатії. Окрім домінуючої форми емпатії методика дозволяє визначити загальний інтегральний рівень емпатії шляхом знаходження суми усіх шкал. Визначається шість рівнів розвитку емпатії: дисонансна емпатія – (-30) – (-8) балів, дуже низький рівень – (-7) - 9 балів, низький рівень – 10-24 бали, високий рівень – 25-50 балів, дуже високий рівень – 66-75 балів.

Однією з умов розвиненої екологічної самосвідомості є сформована Я-концепція юнака, яка виявляється через самоставлення, самооцінку і

спрямована на вивчення і аналіз уявлень про себе. Я-концепція є «сумою «Я-реального» та «Я-ідеального» та важливим чинником формування вибору тих чи інших стратегій поведінки, яка визначає спосіб побудови стосунків з оточуючим середовищем у всіх сферах життя» [22].

Аналіз образу «Я» дозволяє індуктивно виокремити в ньому два аспекти: знання про свої якості та властивості і особливості самоставлення. Ситуація переживання «Я – Світ» дозволяє акумулювати в знання про свої особливості та своє місце в системі «Я – Світ».

Знання, уявлення, установки на особливості сприймання природи, екологічних катастроф чи екоцентричних об'єктів складатиме значну частину Я-концепції. Знання про себе акумулюють емоційні переживання та емоційно забарвлені ставлення, емпатійні переживання до оточуючої дійсності та обумовлюють рефлексивне ставлення до Світу та до самого себе.

Методика вивчення самооцінки С. Будассі дозволяє визначити особливості екологічних аспектів самооцінки, її рівня, як співвідношення Я-реального та Я-ідеального. Метою нашого дослідження було не визначення самооцінки як такої, а наближеність окремих діагностованих показників Я-реального до Я-ідеального. Адекватність та здатність до диференціації Я-реального та Я-ідеального характеристики за показниками «доброті», «охайності», «життєрадісності», «співпереживання», «принциповості», «егоїзм» свідчатиме про цілісність Я-концепції в екоцентричному розумінні.

Методика містить сорок вісім тверджень слів, що визначають окремі якості особистості з яких потрібно вибрати двадцять, які найбільш чітко характеризують еталонну особистість «мій ідеал», «яким я хотів би бути», «ідеальна людина» (сюди можуть входити як позитивні так і негативні характеристики).

З відібраних характеристик формується еталонний ряд шляхом ранжування: на перших позиціях зазначаються найважливіші з точки зору досліджуваних позиції. Ми звертали увагу на наявність екоспрямованих характеристик особистості.

Респонденти ранжують відібрані двадцять якостей відповідно до їх уявлень про себе, на основі цього формувався реальний ряд. Аналіз результатів відбувався з урахуванням відповідності вищезазначених характеристик еталонному ряду.

Для дослідження самостворення особистості був використаний тест двадцяти тверджень на самостворення (Twenty Statements Attitude Test) М. Куна та Т. Мак-Партланда. Тест є напівстандартизованим опитувальником, варіантом не стандартизованого самозвіту з наступним контент-аналізом. Тест наближений до проєктивних методів дослідження особистості.

Теоретичне підґрунтя тесту становить положення М. Куна про розуміння особистості, операційну сутність якої можна визначити через відповіді на запитання «Хто я такий?». Оскільки тест являє собою нестандартизований самозвіт, то існує кілька його варіацій: в залежності від ходу дослідження та його умов може змінюватись процедура його проведення [257]: досліджуваному пропонується за певний відрізок часу дати двадцять відповідей на питання «Хто я такий?», існує інша інтерпретація за якої респонденти не обмежуються у часі. Нами був використаний варіант з фіксованим часом виконання завдання.

За потреби дослідника може змінюватись вихідна інструкція. З метою дослідження екологічної самосвідомості особистості ми переформулювали вихідну інструкцію «Хто я такий?» на «Хто я в цьому Світі?». Переформулювання не змінило змістового навантаження, оскільки вихідний англomовний тест містив запитання «Who am I?», що семантично значно ширше за україномовний варіант.

За результатами тесту визначились категорії відповідей, що мають охоплювати всю життєву вісь «Належність до соціальних груп (стать, вік, національність, релігія, професія)», «Ідеологічні погляди (філософські, релігійні, політичні та моральні висловлювання)», Інтереси та захоплення (колекціонер, мисливець, вегетаріанець)», «Прагнення та цілі (були відомим,

мене шануватимуть)», «Самооцінка (гарна подруга/друг, чесна людина, віддана справі)».

Існують такі тенденції у відповідях – наявність приєднувальних тверджень, опис себе за найочевиднішими та домінантно-ситуативними відповідями для досліджуваного (вік для молодих та літніх людей, сімейний статус для жінок та соціальний для чоловіків). Закономірно, що в однорідному середовищі крайні показники самоставлення будуть зустрічатись рідше. З переформулюванням вихідного твердження зменшиться кількість тенденційних висловлювань та підвищиться рівень рефлексії.

Для дослідження особистісних чинників розвитку екологічної самосвідомості був використаний самоактуалізаційний тест Ю. С. Альшиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз (САТ) [59].

Діагностика полягає у визначенні особливостей самоактуалізації особистості. Тест складається з чотирнадцяти шкал. Дві з яких основні («Шкала компетентності в часі» та «Шкала підтримки») та 12 додаткових шкал («Шкала ціннісних орієнтацій», «Шкала гнучкості поведінки», «Шкала сенситивності до себе», «Шкала спонтанності», «Шкала самоповаги», «Шкала самоприйняття», «Шкала уявлень про природу людини», «Шкала синергії», «Шкала прийняття агресії», «Шкала контактності», «Шкала пізнавальних потреб», «Шкала креативності».

З огляду на мету та завдання нашого дослідження ми виокремили ряд шкал, результати яких відображають змістову наповненість компонентів екологічної самосвідомості:

– шкала «Компетентності в часі» – (17 балів). Високі бали за цією шкалою свідчать про здатність юнаків жити «тут і тепер», тобто переживати всі прояви Світу у різноманітних проявах, не сприйняття фатальності Світу, відчувати нерозривність минулого, майбутнього, теперішнього, тобто бачити своє життя цілісно. Низькі бали за цією шкалою сигналізують про орієнтацію юнаків лише на частину життя (або минуле, або майбутнє, або теперішнє), а отже неможливість сприйняти Світ у всій його повноті;

- шкала «Гнучкість поведінки» (24 бали). Дозволяє визначити ступінь гнучкості поведінки досліджуваних, здатність до лабільної поведінки у реалізації цінностей, визначає здатність пристосовуватись до змінних зовнішніх обставин;
- шкала «Ціннісні орієнтації» (20 балів). Дозволяє визначити наявність цінностей, які притаманні само актуалізованій особистості;
- шкала «Знання про природу людини» (10 балів). Дозволяє визначити схильність юнаків до позитивного чи негативного уявлення про природу людини;
- шкала «Самоприйняття» (21 бал). Дозволяє визначати міру прийняття людиною самої себе;
- шкала «Самоповага» (15 балів). Дозволяє встановити здатність юнацтва до поціновування власних переваг, рівень усвідомлення власних позитивних якостей.

Для дослідження діяльнісної екоспрямованості особистості була використана методика діагностики екологічної спрямованості особистості Б. Басса в адаптації М. К. Романової [185]. Автором було доповнено методику екологічно орієнтованими твердженнями, в яких репрезентовано екоцентричну спрямованість особистості.

Досліджувані шляхом ранжування тверджень у порядку спадання значущості для себе окреслюють актуальну діяльнісну спрямованість. За допомогою методики був визначений показник екоцентричної спрямованості [185, с. 64-66].

Отже, нами було укомплектовано перелік психодіагностичних процедур, який складався з п'яти методик, використання яких дозволяє емпірично перевірити структурно-динамічну модель екологічної самосвідомості особистості, визначити її статеві, вікові, соціальні особливості, встановити чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.

2.2. Вивчення структурних компонентів екологічної самосвідомості в юнацькому віці

Першим етапом дослідження стало визначення особливостей розвитку компонентів екологічної самосвідомості за показниками *емоційної чутливості до природи* (афективний компонент), *суб'єктивного ставлення* (когнітивний компонент), *інтенсивності взаємодії зі Світом* (конативний компонент) *прагнення та здатності до пізнання природи* (ціннісно-рефлексивний компонент).

Встановлено, що рівень розвитку компонентів екологічної самосвідомості не є однорідним впродовж юнацького віку та має статеві та вікові особливості. Існують статистично значущі відмінності у розвитку когнітивного компоненту дівчат ($\bar{X}_{\text{Когн}} = 37,0$ балів) та хлопців ($\bar{X}_{\text{Когн}} = 41,2$ балів) раннього юнацького віку ($t = 2,89$ $p \leq 0,01$). Також існують відмінності значущі у розвитку ціннісно-рефлексивного ($p \leq 0,01$) та конативного компоненту ($p \leq 0,01$). У хлопців рівень розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту має значно вищі показники ($\bar{X}_{\text{Ц-рефл}} = 34,0$ бали), тоді як у дівчат він становить лише $\bar{X}_{\text{Когн}} = 21,2$ бали.

Показники конативного компоненту також мають схожу тенденцію. У хлопців він розвинений значно вище ($\bar{X}_{\text{Конат}} = 58,4$ бали) ніж у дівчат ($\bar{X}_{\text{Конат}} = 42,1$ бали). Це свідчить про практичну спрямованість хлопців раннього юнацького віку у взаємодії з живими та неживими об'єктами природи. Лише між рівнями розвитку афективних компонентів екологічної самосвідомості у осіб раннього юнацького віку не встановлено значущих статевих відмінностей.

У зрілому юнацькому віці тенденція у розвитку статевого структурних компонентів екологічної самосвідомості залишається схожою до попереднього онтогенетичного періоду. Проте, на відміну від раннього юнацького віку, між рівнем розвитку афективного компоненту у осіб зрілого юнацького віку існують значущі відмінності ($p \leq 0,01$). У хлопців та дівчат

зрілого юнацького віку залишаються відмінності у розвитку когнітивного (відповідно $\bar{X}_{\text{Когн}} = 43,6$ бали, $\bar{X}_{\text{Когн}} = 37,8$ бали), та конативного (відповідно $\bar{X}_{\text{Конат}} = 32,3$ бали, $\bar{X}_{\text{Конат}} = 29,0$ балів) компонентів. У розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту статистично значущих відмінностей не виявлено.

Протягом всього юнацтва хлопці та дівчата демонструють відмінності у емоційному ставленні до природи, її розумінню, мотивації до зміни навколишнього середовища.

Найбільш розвиненим у хлопців раннього юнацького віку є конативний компонент ($\bar{X}_{\text{Конат}} = 42,1$ балів), у зрілому юнацькому віці – афективний компонент ($\bar{X}_{\text{Афект}} = 39,1$ балів). Особистісне становлення юнаків актуалізує прагнення сприймати оточую природу як цінність.

Дівчата раннього юнацького віку також демонструють діяльнісну спрямованість у вираженості інтенсивності суб'єктного ставлення до природи ($\bar{X}_{\text{Конат}} = 58,4$ бали), у зрілому юнацькому віці поряд з когнітивним компонентом ($\bar{X}_{\text{Когн}} = 43,6$ бали) актуалізується емоційне сприймання природи ($\bar{X}_{\text{Афект}} = 42,5$ бали). Протягом усього юнацького віку спостерігається неоднорідна позитивна динаміка у розвитку компонентів екологічної самосвідомості.

Визначено, що розвиток компонентів екологічної самосвідомості має певні особливості впродовж юнацького віку та спостерігається позитивна динаміка рівня розвитку окремих її компонентів, яка має статеві відмінності. Так, у хлопців встановлено зростання когнітивного та конативного компонентів. У дівчат спостерігається позитивна динаміка у розвитку афективного та конативного компонентів. Ціннісно-рефлексивний компонент має стабільно низькі показники протягом усього юнацького віку у представників обох статей.

Результати вивчення компонентів екологічної самосвідомості подано у таблиці 2.2

Таблиця 2.2

Вікова динаміка компонентів екологічної самосвідомості

(середні показники у Т-балах)

Досліджувані		15-17 років				18-21 рік				15-21 рік			
		Афективний	Когнітивний	Цін.-рефлекс.	Конативний	Афективний	Когнітивний	Цін.-рефлекс.	Конативний	Афективний	Когнітивний	Цін.-рефлекс.	Конативний
		ПА	К	П	ВІ	ПА	К	П	ВІ	ПА	К	П	ВІ
X	$\bar{x}$	34,5	37,0	23,4	42,1	39,1	37,8	21,7	32,3	35,8	37,4	22,6	32,9
Д	$\bar{x}$	36,7	41,2	21,2	58,4	42,5	43,6	20,5	29,0	39,6	42,4	20,9	25,1
Р	$\bar{x}$	35,6	39,1	22,3	50,3	40,8	40,1	21,1	30,6	38,2	39,6	21,8	28,9
t-критерій		1,942	2,891 ²	1,401	2,224 ²	2,209 ²	2,931 ¹	1,801	1,437	1,901	2,486 ³	1,772	3,532 ²

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Кт – конативний компонент; ¹ – $p \leq 0,05$, ² – $p \leq 0,01$, ³ – $p \leq 0,001$

Існують статистично значущі ($p \leq 0,05$, $p \leq 0,01$, $p \leq 0,001$) демографічні відмінності у розвитку компонентів екологічної самосвідомості у осіб раннього та зрілого юнацького віку. Юнаки, які проживають в місті демонструють нижчі показники розвитку усіх компонентів екологічної самосвідомості ($\bar{X}_{\text{Афект}} = 32,9$ бали, $\bar{X}_{\text{Когн}} = 42,5$, $\bar{X}_{\text{Ц-рефл}} = 53,1$ бали), окрім конативного ($\bar{X}_{\text{Конат}} = 53,1$ бали), ніж юнаки, що проживають у сільській місцевості ($\bar{X}_{\text{Афект}} = 48,7$ бали, $\bar{X}_{\text{Когн}} = 49,3$ бали, $\bar{X}_{\text{Ц-рефл}} = 47,2$ бали, $\bar{X}_{\text{Когн}} = 38,4$ бали). Така ж тенденція зберігається і у зрілому юнацькому віці.

Встановлено, що хлопці раннього юнацького віку мають високі показники за практичною шкалою інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи, вони готові взаємодіяти з природними об'єктами непрагматичним чином, зберігаючи їх цілісність та природовідповідність. У зрілому юнацькому віці діяльнісна складова набуває більшого значення ($\bar{X}_{\text{Когн}} = 49,7$ бали, $\bar{X}_{\text{Когн}} = 40,5$ бали). Юнаки виявляють активну життєву позицію по

відношенню до природи, але характер цієї дії (позитивний чи негативний) не виокремлюється.

Юнаки, що проживають у селі, схильні ставитися до природи на рівні розуміння та знання ($\bar{X}_{\text{Когн}} = 49,3$ бали), але це не відображено на їх реальній взаємодії з оточуючою дійсністю, вона носить опосередкований характер. Додаткова бесіда з досліджуваними дозволила встановити, що значуща відмінність ($p \leq 0,001$) у розвитку когнітивного компоненту у представників міської та сільської місцевості зумовлена особливостями навчального середовища, яке дозволяє юнакам, що проживають у місті активно практично включатися у природоохоронну чи природозберігаючу діяльність. Юнаки сільської місцевості не мають такої можливості.

Досліджуваний С. (17 років) говорить «я дуже люблю природу, ботаніку краще всіх, Діскавері мій улюблений канал». На запитання дослідника «Коли він в останнє був на природі з екскурсією» досліджуваний не міг згадати. Тобто опосередкованість суб'єктивного ставлення до природи може виражатися без реальної взаємодії з нею та реального вчування у Світ.

У дівчат раннього юнацького віку, які проживають у місті, на найнижчому рівні знаходиться перцептивно-афективне ставлення до природи ($\bar{X}_{\text{Афект}} = 32,1$ бали), на найвищому рівні розвитку знаходиться, як і у хлопців, конативний компонент ($\bar{X}_{\text{Конат}} = 49,7$ бали). У дівчат, які проживають у сільській місцевості найбільш розвиненими виявились ціннісно-рефлексивний ($\bar{X}_{\text{Ц,рефл}} = 53,6$ бали) та афективний ($\bar{X}_{\text{Афект}} = 47,4$ бали) компоненти. Конативний компонент розвинений на рівні $\bar{X}_{\text{Конат}} = 42,6$ балів. Дівчата розуміють її красу, естетично освоюють об'єкти природи, практично з ними мало взаємодіючи.

Встановлено достовірні демографічні відмінності у розвитку компонентів екологічної самосвідомості. Юнацтво, що проживає у сільській місцевості демонструє значно вищий рівень розвитку афективного компоненту (емоційної чутливості до природи), порівняно з однолітками, що проживають у місті. Юнаки, що проживають в місті та селі мають достовірні

відмінності у інтеграційній спрямованості на природу. Хлопці та дівчата, що проживають у місті демонструють нижчий рівень екологічної спрямованості, порівняно з однолітками, що проживають у сільській місцевості.

Демографічні особливості розвитку компонентів екологічної самосвідомості представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Особливості розвитку екологічної самосвідомості залежно від місця проживання (місто/село)

Досліджувані	Показник інтенсивності суб'єктивного ставлення	Місто				Село				t-критерій
		15-17 років								
		Шкали								
		А	К	ЦР	КТ	ПА	К	ЦР	КТ	
Х	$\bar{x}$ (Т-бали)	32,9	42,5	43,2	53,1	48,7	49,3	47,2	38,4	4,281 ³ (ВІ) 4,617 ² (ПА)
Д	$\bar{x}$ (Т-бали)	32,1	38,3	44,4	46,3	47,4	35,1	53,6	42,6	3,962 ¹ (ПА) 3,001 ¹ (П)
Р	$\bar{x}$ (Т-бали)	32,5	40,4	43,8	49,7	48,1	42,2	50,4	40,5	4,181 ² (ВІ) 4,528 ¹ (ПА) 3,005 ¹ (П)
		18-21 рік								
Х	$\bar{x}$ (Т-бали)	30,7	43,3	44,7	51,5	45,3	46,4	48,4	37,1	4,291 ² (ВІ) 3,600 ² (ПА)
Д	$\bar{x}$ (Т-бали)	31,1	38,4	43,1	47,3	44,7	36,9	52,7	42,7	3,332 ² (ПА) 2,623 ² (П)
Р	$\bar{x}$ (Т-бали)	30,9	40,9	58,9	49,4	45,0	41,7	50,6	39,9	4,3761 ¹ (ВІ) 3,791 ² (ПА) 3,651 ¹ (П)
		15-21 рік								
Х	$\bar{x}$ (Т-бали)	31,8	42,9	29,3	52,3	47,0	47,9	47,8	37,8	4,390 ² (ВІ) 3,280 ¹ (ПА)
Д	$\bar{x}$ (Т-бали)	31,6	38,4	43,8	46,8	46,1	36,0	53,2	42,7	3,347 ³ (ПА) 4,601 ¹ (П)
Р	$\bar{x}$ (Т-бали)	31,7	40,7	36,6	49,6	46,6	41,9	50,5	40,3	4,501 ¹ (ВІ) 3,561 ² (ПА) 3,725 ¹ (П)

Примітки: Х –хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Кт – конативний компонент; ¹ – $p \leq 0,05$, ² – $p \leq 0,01$, ³ – $p \leq 0,001$

Вираженість показників розвитку екологічної самосвідомості у станайнах (див. табл 2.4) балів підтверджує те, що у юнаків ставлення до природи знаходиться на низькому рівні та потребує розвитку та пошуку шляхів гармонізації безпосереднього емоційного вчування у навколишню дійсність.

Таблиця 2.4

**Вікові особливості розвитку екологічної самосвідомості
(у станайнах)**

Дослід. група	Шкали інтенсивності ставлення	15-17 років				
		А	К	ЦР	Кт	Відповідність Т-балів
Х	$\bar{X}$ (станайни)	2	6	4	3	39
Д	$\bar{X}$ (станайни)	2	7	3	5	46
Р	$\bar{X}$ (станайни)	2	6,5	3,5	4	42
		18-21 рік				
Х	$\bar{X}$ (станайни)	1	3	2	3	48
Д	$\bar{X}$ (станайни)	1	5	2	4	52
Р	$\bar{X}$ (станайни)	1	4	2	3,5	50

Примітки: Х –хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Кт – конативний компонент.

Визначено статево-вікові, демографічні особливості у розвитку компонентів екологічної самосвідомості юнацтва. Встановлено статево-вікові статистично значущі відмінності у розвитку конативного компоненту: хлопці раннього юнацького віку мають нижчий рівень природоспрямованої поведінки та її рефлексії, порівняно з дівчатами-ровесницями. У зрілому юнацькому віці таких відмінностей не встановлено. Дівчата зрілого юнацького віку мають вищий показники розвиненості афективного

компоненту. Впродовж усього юнацького віку у дівчат, порівняно з хлопцями, виявлено вищий рівень розвитку когнітивного компоненту. У розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту значущих статевих відмінностей не виявлено.

2.3. Дослідження чинників розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці

Наступним етапом було дослідження чинників розвитку екологічної самосвідомості особистості. Встановлено (див. розділ 1, пункт 1.3, розділ 2, пункт 2.1) , що чинники розвитку екологічної самосвідомості – це:

- рівень інтегральної емпатії та її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм);
- екологічний аспект самооцінки;
- екологічно спрямована діяльність особистості;
- рівень самоактуалізованості особистості;
- стійка система цінностей (міра власної суб'єктності у взаємозв'язках із живою та неживою природою).

У попередньому розділі визначено, що системотвірним чинником екологічної самосвідомості особистості юнацького віку є інтегральна емпатія та її форми. Результати дослідження показали, що у вибірці наявні всі рівні розвитку інтегральної емпатії (дуже високий рівень, високий рівень, середній рівень, низький рівень, дуже низький рівень). За прийнятою [107, с. 92-93] градацією вивчення рівня розвитку інтегральної емпатії об'єднали досліджуваних у три групи: низькоемпатійних, середньоемпатійних та високоемпатійних.

За результатами дослідження виявлено, що більшість юнаків та юнок проявляє середній рівень емпатії (59,0%), а відсоток юнаків, що мають високий її рівень значно менший порівняно з юнаками з середнім рівнем

(24,7%), це майже в два рази менше, низький рівень має порівняно невелика кількість респондентів (18,4%).

Досліджувані зрілого юнацького віку мають вищий рівень емпатійності, проте його різниче значення не є значущим.

Загалом, відсоток дівчат, які мають середній рівень емпатії більший ніж юнаків. Очевидно, розвинені та прийняті гендерні стереотипи про чутливість жіночої статі [185, с. 82-91] зумовлюють такі результати. Відсоток дівчат та юнаків, що мають високий рівень емпатії та хлопців майже однаковий, тобто прийняття іншого, його природи, розуміння почуттів та можливість реального сприяння не на шкоду собі не залежить від статі.

Таблиця 2.5

Вікові особливості розвитку емпатійності у юнацькому віці

Досліджувані	Вік		15-21			15-17			18-21		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Рівень розвитку емпатії	Низький	%	18,4	23,9	12,9	18,8	25,3	12,3	17,9	22,5	13,4
		$\bar{x}$	17,2	14,7	19,6	17,2	15,4	19,1	17,0	13,9	20,0
	Середній	%	59,0	54,9	62,2	57,8	54,3	61,2	59,3	55,4	63,1
		$\bar{x}$	27,5	29,9	25,0	36,7	36,6	36,9	18,2	23,1	13,2
	Високий	%	24,7	24,3	25,0	23,5	20,4	26,5	22,8	22,1	23,5
		$\bar{x}$	56,3	56,8	55,8	57,1	57,8	56,4	55,5	55,8	55,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом, $\bar{x}$ – середній показник

Частина хлопців юнацького віку, що мають низький рівень емпатії значно переважає у порівнянні з частиною дівчат з низьким рівнем.

Можливо, причина цього криється знову ж таки у прийнятті гендерних стереотипів та відсутності низьким рівнем рефлексії у досліджуваних. На початку проведення дослідження була надана чітка установка на правдивість відповідей, проте не можемо ігнорувати можливість соціально бажаних відповідей.

Загалом, рівень емпатії хлопців у зрілому юнацькому віці зростає, порівняно представниками раннього юнацького віку (відповідно 20% та

22,1%). Остаточне самовизначення, цілісність, не залежність від думки інших може сприяти підвищенню їх емпатійності. Дівчата демонструють протилежну тенденцію: рівень їх емпатії, хоч і не значно, але знижується з віком (відповідно 56,4% та 55,2 %).

У юнаків, що проживають у місті та селі, також переважає середній рівень емпатії. Але виявились деякі відмінності у процентному відношенні показників. Міські дівчата значно частіше демонструють низький рівень емпатії на відміну від їх однолітків, що проживають у сільській місцевості.

Така ж тенденція зберігається і у представників чоловічої статі. Але чим вищий рівень співчуття демонстрували респонденти, тим більша вірогідність, що вони проживають у сільській місцевості. Пояснюємо це тим, що урбанізованість сучасного життя не дозволяє в повній мірі відчувати зв'язки «Я – Світ», реально включитись у стосунки з природою.

У юнаків, що проживають в місті, більше орієнтовані власний внутрішній світ, коло їх спілкування надміру насичене інформаційними потоками та канал отримання інформації з зовнішнього світу перенасичений зайвими потоками інформації. Саме егоїзм на себе та на інформаційне середовище [185] може бути причиною того, що низький співчуття переважає саме у представників міського населення.

Показники розвитку емпатійності у юнацькому віці залежно від місця проживання представлені у таблиці 2.6.

Серед досліджуваних ми виділили окремі групи за напрямом навчання, що стосуються або прямо не відносяться до екоцентричної діяльності. Були виділені такі групи: ті, хто здобував освіту за напрямом лісництво та землевпорядкування (екоцентрична), економіка та фінанси, бухгалтерський облік (егоцентрична) та психологія, практична психологія (антропоцентрична).

Було встановлено, що представники екоцентричних спеціальностей мають високий рівень співчуття. Близькість до природи та можливість

«тренувати» канали емпатії дозволяють їм бути більш чутливими до емоційного стану Іншого.

Таблиця 2.6

**Показники розвитку емпатійності у юнацькому віці залежно від
місця проживання (місто/село)**

Досліджувані	Місце проживання		Разом			Місто			Село		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Рівень розвитку емпатії	Низький	%	23,5	22,9	24,1	26,2	26,8	25,5	20,8	18,9	22,6
		$\bar{x}$	15,8	14,7	16,9	14,7	14,4	15,1	16,9	15,0	18,7
	Середній	%	55,7	53,8	57,5	51,4	50,1	52,6	58,4	57,4	62,3
		$\bar{x}$	26,6	29,4	23,8	33,3	34,5	32,1	19,9	24,3	15,4
	Високий	%	20,1	23,4	18,5	22,5	23,1	21,9	19,4	23,7	15,1
		$\bar{x}$	56,3	56,9	55,7	56,2	57,0	55,3	56,5	56,8	56,1

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом, $\bar{x}$ – середній показник

Юнаки егоцентричного напрямку здобуття освіти демонструють схожі результати з попередніми досліджуваними. Тенденція з переважанням середнього рівня здатності до співпереживання зберігається не залежно від напрямку отриманої освіти.

Несподіваними виявились результати юнаків, що отримують освіту психологів та є представниками антропоцентричного напрямку. Ці юнаки демонструють дуже малий відсоток високого рівня емпатії. Найменш емпатійними виявились юнаки-психологи. Зважаючи на особливості таких результатів, ми проводили з ними додаткові бесіди.

Результати показали, що у переважної більшості юнаків домінує співпереживання (36%) – юнакам характерна здатність до контрольованих емоційних реакцій, усвідомлення власного емоційного стану та підбір адекватної реакції на емоційний стан іншого; на другому місці знаходяться співчуття (14,6%) – юнаки здатні висловити свої переживання вербально і, як правило, обмежуються таким актом міжособистісної взаємодії.

Внутрішнє сприяння (17,4%) – для якого характерною є обмежена кількість ситуацій та визначення маси додаткових умов, при яких людина демонструватиме на зовні свої переживання; реальне сприяння не на шкоду собі (8%) – такі юнаки адекватно зважують власні можливості та подальші наслідки та швидко і рішуче приймають рішення та, на відміну від попереднього, здатні чітко виокремити ступінь ризику для власної особи.

Реальне сприяння на шкоду собі (19%) – також характеризується швидким прийняттям рішень, проте воно не завжди зважене і часто детерміноване зовнішніми стимулами, що людина прийняла критично не перевіряючи: юнаки здатні до необдуманих, спонтанних рішень.

Антиемпатія (4%) характеризується навмисним виявом полярних емоцій до емоційного стану іншого. Зауважимо, що при наміровому включенні в емпатійну взаємодію когось із близьких, досліджуваний може демонструвати принаймні зовнішні атрибути співчуття (вербальні та невербальні способи підтримки); індиферентність (1%) – таким юнакам характерна байдужість до емоцій іншої людини.

Співчуття та співпереживання хоча і мають велику процентну різницю за результатами дослідження, але при обговоренні виявилось, що досліджувані майже не розводять ці поняття та слабо їх диференціюють, при обговоренні використовують їх як сталу зв'язку «я можу/не здатен співпереживати та співчувати».

Проте є спроби розвести поняття: досліджувана О. описує ці поняття так: «співчувати можна і просто словами, «мені так жаль, я розумію твій біль» уже буде співчуттям, а от співпереживати – це означає дійсно пережити щось разом з людиною, біль, горе, тощо».

Переважна більшість респондентів описувала явище емпатії, як «здатність до співпереживання та співчуття» і, хоча це лише форми емпатії, що не характеризують явище повністю, будемо описувати емпатійність саме через ці поняття.

Варто акцентувати увагу на тому, що юнаки з п'ятнадцяти можливих ситуацій найбільший емоційний відгук (частота згадувань та обговорень) виявили до запропонованих ситуацій №1 «Повертаючись ввечері додому, ви стаєте свідком бійки двох людей вашого віку. Ваші дії?» [78], №2 «Ввечері біля парку, поспішаючи на побачення, Ви помічаєте, що п'яний хлопець «чіпляється» до дівчини і довів її до сліз. Ваша реакція?» [78] та №15 «Ви побачили, як хлопці піймали кішку і знущаються з неї. Ваша реакція?» [78], звичайно, це можна з певною мірою вірогідності віднести до «ефекту краю», але частота згадувань цих ситуацій говорить про певний особистісний смисл.

Впродовж обговорення виявились певні особливості: наявність рефлексії щодо запропонованих ситуацій. Обираючи якийсь варіант відповіді, погоджуючись з ним та усвідомлюючи те, що поведінка буде відповідати запропонованій відповіді, досліджувані в переважній більшості випадків надбудовували над заданою ситуацією додаткові умови за яких вона б реалізувалась саме за їх сценарієм.

У ситуації № 2 *«Ввечері біля парку, поспішаючи на побачення, Ви помічаєте, що п'яний хлопець «чіпляється» до дівчини і довів її до сліз. Ваша реакція?»* якраз чітко прослідковується таке «надбудовування соціальних умов»: юнак М. говорить: «Дівчині треба допомогти, але дивлячись скільки хлопців, і чи вони більші за мене, або викликати поліцію, або нічого не робити, може все вирішиться само собою» – це яскрава спроба раціоналізувати власну поведінку, саме тут проявляється основна функція рефлексії – саморегуляція поведінки [116].

Загалом, емпатія вважається утворенням, що спрямоване на побудову продуктивних стосунків з соціумом, запорука розуміння іншої людини та її почуттів але даний випадок демонструє те, що емпатія може виступати не лише важелем, що регулює стосунки з іншими, а й явищем, що регулює *власну* поведінку людини, забезпечує *їй* успішне функціонування в соціумі, саме *їй*, а не решті спільноти. В цьому, фактично, і вбачаємо особливість рефлексії емпатійних почуттів: не стільки побудова успішних взаємовідносин

з суспільством, як через успішні відносини я-соціум, забезпечення власної стабільності та екологізації життєдіяльності.

У рефлексії емпатійних переживань важливим є не тільки перша ланка - «відчутти емоції іншого», а й наступна – «відчутти емоції іншого – і підібрати та задіяти відповідну реакцію», відповідь на зовнішній вплив є чи не основою рефлексії емпатійних почуттів.

Впродовж дослідження спостерігались також невідповідності між обраною відповіддю та тим, що досліджуваний вважає продуктивним вирішенням ситуації. Така двоїстість розглядається нами як особливість самосвідомості особистості, за В.М. Мерліним: «...долучаючись до конкретних людей в конкретних ситуаціях, набуваючи їх рис, людина в той же час долучається до культури загалом. Однак, різні люди несуть в собі різні погляди, цінності, способи життя, тому, долучаючись до одних, людина диференціюється від інших» [147, с. 125]. Можна говорити про наявність суперечності поглядів на власні емпатійні переживання в юнаків: антиемпатія та індиферентність становлять порівняно невелику частину (по 1% всіх відповідей). Впродовж бесіди виявилось, що антиемпатію та індиферентність прагне демонструвати значно більша кількість досліджуваних.

Прагнення чи уникнення емпатійних переживань відрефлексовується але «соціальні конструкти» дисонують з намірами особистості та витісняють їх: особа юнацького віку не проявляє реальної емпатії, проте, оскільки соціум вибудував формальну чітку систему «співчуття» (за допомогою конкретних слів та словосполучень «Мені так жаль», «Я тобі співчую», «Я розумію твої почуття» та найпоширеніший, але не продуктивний «Все буде добре, не хвилюйся.»), людина користується цією системою, а відтак не критично приймає. І йдеться не про соціальну бажаність відповідей, а саме про свідоме використання відрегульованих соціально-прийнятних шаблонів поведінки, якими користується людина, яка в реальності не прагне демонструвати чи не може демонструвати емпатійні реакції. Це пояснюємо характерною саме для юнацького віку фази розвитку самосвідомості соціально-моральної

самооцінки (В.С. Мерлін), що виявляється у постулюванні очевидних та бажаних речей для особистості [147].

Загалом, результати емпіричного дослідження дозволяють описати виявлені особливості усвідомлення емпатійних переживань через своєрідну «систему координат» ставлення до власних емпатійних реакцій: 1) позитивно-позитивне: «так, я здатен до співпереживання та співчуття і це потрібні якості»; 2) позитивно-негативне: «так, я здатен до співпереживання та співчуття, але це заважає мені в житті»; 3) негативно-позитивне: «ні, я не здатен до співпереживання та співчуття і це мені заважає»; 4) негативно-негативне: «ні, я не здатен до співпереживання та співчуття і це лише на користь».

Розглянемо детальніше кожне з цих ставлень: позитивно-позитивне: «так, я здатен до співпереживання та співчуття і це потрібні якості». Таке ставлення до власних переживань характеризується спробами людини описувати власні почуття, як якості, що обумовлюватимуть особистісний ріст та забезпечують певне вигравне місце особистості у соціумі.

Для позитивно-негативного ставлення: «так, я здатен до співпереживання та співчуття, але це заважає мені в житті» характерна підвищена вибірковість ситуацій, у яких внутрішнє сприяння може перерости у сприяння зовнішнє. Для юнаків, яким притаманне таке ставлення, характерно: довго вагаються, а потім докоряти собі не залежно від стратегії поведінки та отриманого результату.

Негативно-позитивне ставлення, «ні, я не здатен до співпереживання та співчуття, і це мені заважає» до власних емоцій, характеризується високим рівнем рефлексії. Особи, яким притаманне таке ставлення, не обов'язково не демонструють емпатійного відзиву на емоції інших, вони найчастіше лише не здатні його диференціювати.

Досліджувана Т. зазначає: «я вважаю, що співчувати людям потрібно завжди не залежно від того чи заслуговують вони цього, але мені часто стає не пособі спілкуючись з дуже емоційними людьми, мабуть, я просто не можу їх

зрозуміти, мені важко». Як бачимо є певна «важкість» у стосунках, емоційний відгук є, але він не виокремлюється і не визначається, як власне можлива емпатія.

Людей, в яких домінує негативно-негативне ставлення «ні, я не здатен до співпереживання та співчуття, і це лише на користь» можна об'єднати у дві групи: перша – ті, хто дійсно не здатен до співчуття (принаймні на рівні, який вони вважають необхідним й вичерпно достатнім) саме вони, як ми зазначали часто користуються готовими шаблонами поведінки вже відпрацьованої соціумом та друга група – юнаки, які таким чином демонструють екзальтовану, навмисно сконструйовану поведінку, саме вони, при включенні в можливу ситуацію близьких людей демонструють співпереживання та співчуття.

Рефлексія емпатійних переживань має специфічне виявлення в залежності від орієнтації людини на себе та власні вчинки, або на зовнішній світ. Характерною особливістю є те, що для юнаків, у яких домінує співпереживання та співчуття, притаманним є позитивне ставлення до власних емпатійних переживань. Вони чітко рефлексують власні можливості до емпатійного відгуку на стан іншого, а відтак чітко прогнозують свої подальші дії. Для решти досліджуваних характерна та сама неоднозначність у регуляції власної поведінки: вони більшою мірою схильні діяти відповідно до сформованих установок, але їх ставлення до цих дій не відповідає загальноприйнятим нормам поведінки.

Аналіз результатів наступного етапу дослідження, метою якого було встановлення ступеня сформованої самоідентичності особистості, дозволив виокремити наступні важливі моменти. Виявлено, що переважна більшість осіб раннього юнацького віку ідентифікує себе з групою, у якій знаходиться, досить часто досліджувані називали референтні групи [105].

Юнаки частіше звертають увагу на свої прагнення та захоплення, націлені на майбутні результати (здійсненність чи реалістичність досягнення

цілей при цьому не має ваги), тоді як дівчата звертаються до оціночних суджень.

Оскільки ми вдалися до переформулювання вихідного питального речення, то вдалося виокремити відповіді, що відносимо до «екоспрямованої ідентифікації». Серед усієї вибірки екоцентричну спрямованість демонструють переважно хлопці раннього юнацького віку.

Серед відповідей респондентів зустрічались такі, які відносимо до екоцентрично спрямованого ставлення: «я повелитель світу», «я лише частинка Космосу», «я як і всі люди – Людина», «я волонтер у притулку для тварин», тощо. Дівчата раннього юнацького віку демонстрували найменший відсоток екологічної спрямованості. Зрілий юнацький вік відрізняється усталеною само ідентичністю, що репрезентується у збереженні загально групових тенденцій.

Юнаки зрілого юнацького віку звертають увагу на власні якості та їх оцінку значно менше, ніж дівчата цього ж віку. Категорії самідентичності екологічної спрямованості у дівчат та хлопців зрілого юнацького віку виражені однаковою мірою. Екоспрямована ідентифікація є трьохмодальною [185, с. 54-65]: Ставлення до себе як до частини світу, протиставлення себе навколишньому середовищу, ідентифікація себе з навколишньою дійсністю.

Показники екологічної спрямованої ідентифікації мають не високі значення (8,9% та 7,6%) для раннього та зрілого юнацького віку, що свідчить про недостатній розвиток екологічно спрямованої ідентифікації.

Більшість хлопців усвідомлюють себе частиною світу (43,7%), схильні приписувати собі в оточенні позитивну роль підтримувача, зберігача природи.

Результати дослідження статевих особливостей формування самоїдентичності у осіб юнацького віку представлено у таблиці 2.7.

Схильність юнаків теоретизувати та вести «софістичні» дискусії може спонукати їх орієнтуватися на природу, а не на оточення. Чверть досліджуваних юнаків, формулюючи самоїдентичність протиставляють себе

природі (23,4%). Розвинений егоцентризм виражається у висловлюваннях «я не належу цьому місцю», «я людина асфальту».

Таблиця 2.7

Статеві особливості формування самоідентичності (у %)

Досліджувані		Категорії самоідентичності					
		Належність до групи	Ідеологічні погляди	Інтереси та захоплення	Прагнення та цілі	Самооцінка	Експрямована ідентифікація
15-17 років							
Стать	Хлопці	34,3	21,8	12,6	11,6	9,4	10,3
	Дівчата	28,5	21,4	14,1	9,5	19,3	7,2
	Разом	31,5	21,6	13,6	10,6	14,4	8,9
ф-критерій		3,081 ²	0,839	1,372	1,801	3,301 ²	1,092
18-21 рік							
Стать	Хлопці	31,1	32,1	14,2	12,1	13,1	7,4
	Дівчата	28,2	18,6	11,9	12,9	20,6	7,8
	Разом	29,7	25,4	13	12,5	16,6	7,6
ф-критерій		1,984	4,042 ²	2,034 ¹	1,003	3,293 ²	0,747

Примітки: ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$

Досить велика частина юнаків (32,9%) ідентифікує себе з зовнішнім світом не акцентуючи увагу на соціальній приналежності.

Для юнок характерна інша тенденція, вони протиставляють себе світу (45,5%), що пояснюється концентрацією на соціальних зв'язках та важливості для них набуття широкого кола спілкування. Зануреність у соціальне життя зменшує вартісну характеристику природи, оточенні юнаків.

Характерна концентрація на значимість у соціальному середовищі. Піклування в першу чергу про себе навіть за рахунок природи, здається їм прийнятним та значимим [69].

Лише одна п'ята з дівчат (18,4%) ідентифікує себе з природним середовищем, у якому знаходиться, та здатна взяти на себе відповідальність

по його збереженню та примноженню. Відсоток дівчат(45,5%), які протиставляють себе середовищу зберігається і у старшому юнацькому віці, якщо така тенденція була у молодшому юнацькому віці.

Визначення особливостей рівня самоактуалізованості особистості юнацького віку, як чинника розвитку екологічної самосвідомості.

Спостерігається вікова динаміка показників становлення самоактуалізованої особистості. Загалом дівчата мають вищі показники за більшістю параметрів, окрім показників компетентності у часі (та самоприйняття).

Таблиця 2.8

Вікові особливості самоактуалізації осіб юнацького віку ($\bar{x}$)

Показники самоактуалізації	Р	Х	Д	t-критерій
15-17 років				
Компетентність у часі	11,1	10,1	12,1	2,002 ²
Знання про природу людини	4,65	4,8	4,5	0,846
Гнучкість поведінки	17,1	15,1	19,1	3,739 ³
Ціннісні орієнтації	14,75	15,8	13,7	2,224 ²
Самоприйняття	10,3	11,5	9,1	1,172
Самоповага	9,05	7,9	10,2	2,004 ²
18-21 рік				
Компетентність у часі	12,15	11,0	13,3	2,031 ¹
Знання про природу людини	5,95	6,0	5,9	0,929
Гнучкість поведінки	17,2	14,3	20,1	3,615 ³
Ціннісні орієнтації	15,4	16,2	14,6	2,689 ²
Самоприйняття	12	12,2	11,8	1,630
Самоповага	9,45	8,2	10,7	2,000
15-21 рік				
Компетентність у часі	9,55	10,6	8,5	1,857
Знання про природу людини	6,425	5,4	7,45	2,867 ²
Гнучкість поведінки	17,15	14,7	19,6	3,364 ³
Ціннісні орієнтації	15,1	16,0	14,2	2,718 ²
Самоприйняття	11,15	11,85	10,45	1,451
Самоповага	9,275	8,1	10,45	2,438 ²

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; $p^1 - p \leq 0,05$, $^2 - p \leq 0,01$, $^3 - p \leq 0,001$

Це може свідчити про те, що їм порівняно з юнаками складніше порівнювати себе минулу та теперішню, що може призвести до викривлення у самоприйнятті.

Наступним етапом є *визначення особливостей співвіднесення Я-реального та Я-ідеального юнаків*, що виражається у рівні самооцінки, як чинника розвитку екологічної самосвідомості. В першому розділі (параграф 1.3) ми звертали увагу, на те, що цільна Я-концепція екологічної самосвідомості особистості виражається в адекватній диференціації своїх реальних та ідеальних якостей. Враховуючи екоцентричну спрямованість тверджень згідно лайфстайл-теорії [257, с. 24-48] характеристики особистості, що інтегрують її у природне середовище визначатимуться такими поняттями – егоїзм, охайність, наполегливість, дисциплінованість, життєрадісність та доброта, уважність – екоцентричні; працьовитість, заздрість, колективізм, самокритичність, грубість, злопам'ятність, ввічливість – антропоцентричні; скромність, сміливість, нестриманість, скупість, чесність, байдужість – егоцентричні.

Інтеграційна спрямованість хлопців раннього юнацького віку більш виражена (23,4%) ніж у дівчат (19,9%). Вони орієнтовані на суб'єкт-суб'єктні стосунки з природою (походи, участь у природозберігаючій діяльності, підтримка відкритих стосунків з світом). Нажаль, з віком ця тенденція зникає.

Для юнаків значимішими стають антропоцентрична інтеграція, адже з пошуком майбутньої професії, укріпленням у соціальному середовищі, оточення соціальне стає значимішим. Зростає егоцентрична спрямованість у Світ.

Природа стає джерелом надбання матеріальних цінностей. 19 представників зрілого юнацького віку, що взяли участь у дослідженні, займаються, так званім «видобутком янтарної продукції», що є протиправною дією не лише на рівні законодавства, а й на рівні моральності.

Досліджуваний Д. (19 років, тимчасово безробітний) зауважує [записано точно зі слів зі збереженням стилістики]: «Я розумію, що Житомирські ліси

перериті і на них не залишилось жодного живого місця, але де ще у нас заробити? Хлопці на видобутку янтарю за місяць кілька тисяч доларів заробляють, а я що? Гірший? Ось уже купив собі машину».

На зауваження, чи розуміє він як його діяльність впливатиме на природу відповів: «звичайно розумію, що так не можна, але я ж не один такий. І взагалі, треба за це ув'язнювати, звичайно треба, але ж всі його видобувають». Отже юнаки розуміють моральну та протиправну суть своєї роботи, але не намагаються нічого змінити, оскільки відсутній соціальний контроль та соціальне заохочення. Треба зауважити, що такі випадки поодинокі, оскільки наша вибірка формувалась з урахуванням того, що учасники дослідження мають навчатися за різноплановими спеціальностями, але не можна ігнорувати і такі екстремальні випадки, що ще більше демонструють нівелювання стосунків «Я – Світ» молоддю. Вдаючись до стратегії уникнення, раціоналізації чи заперечення юнаки переорієнтовуються на егоцентричну картину власного Світу.

Уявлення про те, якими юнаки хотіли б себе бачити для природо збереження (див.табл.2.9), визначились наступним чином: порівняно юнаки усвідомлюють важливість гармонійного існування зі світом (25,9% та 26,3%) з віком. Старші юнаки усвідомлено визначають важливість екоцентричної інтеграційної спрямованості.

Дівчата, навпаки, демонструють зменшення екоспрямованості та переорієнтацію на егоцентричну та антропоцентричну інтеграцію (22,7% та 23,3%) від раннього юнацького до зрілого юнацького віку. Вони визнають існування «природного», як такого, що «є, було та буде завжди», своєрідну константу, що не змінно оточує їх протягом життя. Дійсно, екологічні кризи на вік юнацтва в Україні не випали (порівняно з катастрофою на Чорнобильській АЕС), тому нинішній екологічний стан сприймається незмінним, а усі об'єктивні погіршення навколишнього середовища сприймаються відсторонено, бо лише 25,1% юнаків прагне в ідеалі покращити своє оточення.

**Статеві особливості інтеграційної спрямованості у Світ Я-реального
(у %)**

Досл іджу вані	Вік	15-21			15-17			18-21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Інт. х-ки	Екоцентричні	21,7	23,4	19,9	23,6	24,6	21,7	20,6	22,2	18,1
	Антропоцентричні	57,4	56,0	58,9	56,5	52,1	60,2	58,8	59,9	57,6
	Егоцентричні	15,9	10,6	21,2	20,7	23,3	18,1	21,1	17,9	24,3

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

Протягом усього юнацького віку незмінним залишається прагнення до антропоцентричної інтеграції особистості (51,6%), неможливість відмовитися від ієрархічної картини світу, де людина є вершинним творінням [185, с. 54-56] призводить до ускладнення інтеграції особистості у природне середовище.

Дівчата на відміну від хлопців ідеалізують (23,0%) можливості бажаної взаємодії з природою – співіснування, невтручання, гармонізація «Я – Світ» стосунків, але в реальності визнають (19,3%), що не роблять цього.

Природа не сприймається як повноправний суб'єкт взаємодій з людиною юнаками, процес коеволюції (взаємовигідного співіснування) розглядається як бажаний але не обов'язковий

Етичні норми та правила не завжди є вирішальними для юнацтва. Досліджувана О. говорить, що «природу звичайно потрібно оберігати, робити для цього усе можливе, докладати будь яких зусиль, адже ми частина природи і ми без неї просто не виживемо».

На запитання «що конкретно вона пропонує робити?», досліджувана відповіла, що «усе, що знадобиться для цього». На запитання чи погодиться вона наприклад взяти до себе на перетримку на один тиждень кішку, досліджувана одразу відмовилась, не висуваючи альтернатив (передати комусь іншому, віддати у притулок). Це свідчить про те, що хоча Я-ідельне

юнаків екоспрямоване, це абсолютно не забезпечує наявності реальної діяльності.

Результати дослідження особливостей інтеграційної спрямованості у Світ Я-ідеального представлено у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Статеві особливості інтеграційної спрямованості у Світ Я-ідеального

Досл іджу вані	Вік	15-21			15-17			18-21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Інтегр. Хар-ки	Екоцентричні	25,1	27,1	23,0	25,9	27,9	24,0	24,2	26,3	22,0
	Антропоцентричні	51,6	49,1	54,0	50,9	48,6	53,3	52,2	49,6	54,7
	Егоцентричні	23,4	23,8	23,0	23,1	23,5	22,7	23,7	24,1	23,3

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

Юнаки, що проживають в місті та селі мають відмінності у інтеграційній спрямованості у Світ: хлопці, що проживають у місті не мають екоцентричної спрямованості на високому рівні (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Статеві особливості інтеграційної спрямованості у Світ Я-реального та Я-ідеального (демографічний аспект) (у %)

Досл іджу вані	Місце проживання	Разом			Місто			Село		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Інтегр. Хар-ки	Екоцентричні	20,3	22,9	17,7	16,6	18,6	14,6	26,0	27,2	24,8
	Антропоцентричні	59,5	59,5	59,5	68,2	67,0	69,3	50,8	51,9	49,6
	Егоцентричні	19,3	17,7	20,9	15,3	14,4	16,1	23,3	20,9	25,6
Досл іджу вані	Місце проживання	Разом			Місто			Село		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Інтегр. Хар-ки	Екоцентричні	20,9	21,5	20,2	18,7	21,1	16,2	23,0	21,8	24,2
	Антропоцентричні	51,2	50,3	52,1	31,2	54,8	55,7	47,2	45,9	48,4
	Егоцентричні	28,9	30,1	27,8	26,1	24,1	28,1	29,9	32,3	27,4

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

Інтеграція у природу передбачає емоційно-забарвлене ставлення до неї, емпатичних переживань. Також у цих осіб юнацького віку чоловічої статі антропоцентричні спрямованості знаходяться на досить високому рівні. Для дівчат також справджується така тенденція – юнки, що проживають у місті мають нижчі показники інтеграційної спрямованості, ніж їх однолітки з сіл.

Інтеграція у природне середовище передбачає емоційну включеність у нього. Дівчата юнацького віку, описуючи бажану форму взаємодії з природою, спираються на її чуттєві елементи та естетично-емоційно забарвленість.

Для дівчат, що проживають у сільській місцевості, екоцентрична спрямованість та неруйнівні стосунки зі світом «доброзичливість» до оточення відіграють важливу роль (24,2 бали). Вони визнають важливість та бажаність продуктивної, природозберігаючої взаємодії, тоді як дівчата, що проживають у місті, акцентують свою увагу на важливості використання природних благ з точки зору гуманістичного підходу, але не рефлексують природу оточення, екологічну ситуацію як динамічне руйнівне утворення (16,2 бали). Напрямок освіти підтверджує тенденцію до антропоцентричного спрямування у світ (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Статеві особливості інтеграційної спрямованості у Світ Я-реального
залежно від напрямку навчання (у %)**

Досліджувані	Напрямок освіти	«Людина – природа»			«Людина – знакова система»			«Людина – людина»		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Інт. х-ки.	Екоцентричні	33,1	39,7	26,4	25,0	26,1	23,9	20,4	19,6	21,2
	Антропоцентричні	29,9	25,8	34,1	40,8	36,7	44,8	31,7	32,6	30,8
	Егоцентричні	37,0	34,5	39,5	34,3	37,2	31,3	47,9	47,8	48,0
Інт. х-ки	Екоцентричні	27,6	31,7	23,4	23,5	25,1	21,9	26,3	26,9	25,7
	Антропоцентричні	31,9	32,6	31,3	25,3	23,2	27,4	49,7	41,2	58,1
	Егоцентричні	39,7	35,7	43,6	51,2	51,7	50,7	24,1	31,9	16,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

Юнаки, напрям освіти яких відповідає типам професій «Людина – природа» (лісництво, землевпорядкування), «Людина – знакова система» (економіка та фінанси, бухгалтерський облік) та «Людина – людина» (психологія, практична психологія), мають певні особливості інтеграційної спрямованості у Світ.

Також спостерігається така тенденція: представники юнацтва, майбутня професія яких пов'язана з природокористуванням, виявляють вищий рівень екологічної спрямованості, ніж їх однолітки. Цікаво, що майбутні психологи демонструють не антропоцентричну спрямованість, як очікувалось, а егоцентричну, що пояснюємо специфікою напряму підготовки, який передбачає високий рівень рефлексії та вчування насамперед у свої почуття. Вікові особливості узгодженості інтеграційної спрямованості у Світ Я-реального та Я-ідеального представлені у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

**Вікові особливості узгодженості інтеграційної спрямованості у Світ
Я-ідеального та Я-реального**

Досліджувані	Вік	15-17		18-21	
	Стать	Х	Д	Х	Д
Інтегр. Хар-ки	Екоцентричні	249 ¹	241	176 ¹	412 ¹
	Антропоцентричні	507 ¹	482 ¹	349 ¹	398 ¹
	Егоцентричні	265 ¹	383 ¹	260 ¹	147

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. Х – хлопці, Д – дівчата 3. ¹ - $p \leq 0,05$

Наступним досліджуваним явищем стала *екоцентрична спрямованість особистості*, що виражає вчинкову реалізацію [185, с. 80-82] екологічної самосвідомості особистості.

Показник екоцентричної спрямованості юнаків та юнок не високі за значеннями, що відповідає і ситуації дорослого віку, що досліджувалась М.К. Романовою. Нерозвиненість екологічного аспекту свідомості юнацтва свідчить про можливі труднощі інтеграції молоді до природного середовища.

Серед груп вибірки найвищий бал мають юнаки раннього юнацького віку (29,6 балів), тоді як найнижчий бал у дівчат раннього юнацького віку (22,1 бал). Така розбіжність свідчить про особливості статевих відмінностей відповідно до екоцентричної спрямованості особистості. Хоча вважається, що жінкам притаманне чуттєве сприймання, і відтак і більш точне сприймання навколишньої дійсності [185, с. 34-87], але наша вибірка демонструє протилежну тенденцію і орієнтацію дівчат на егоцентричну спрямованість особистості (див. табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Статеві особливості екоцентричної спрямованості на різних етапах юності

Досліджувані	Показники екоцентричної спрямованості	Вік (у роках)	
		15-17	18-21
Хлопці	$\bar{x}$ (бали)	29,6	26,3
	%*	18,2	16,2
	ранг**	2,9	3,2
Дівчата	$\bar{x}$ (бали)	22,1	27,5
	%*	13,6	16,9
	ранг**	3,3	3,0
Разом	$\bar{x}$ (бали)	25,9	26,9
	%*	15,9	16,6
	ранг**	3,1	3,1

Примітки: * - від загальної суми балів (162), ** - ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

З віком ситуація змінюється: хлопці зрілого юнацького віку демонструють зменшення тенденції (26,3 бали) до екоцентричної спрямованості, тоді як дівчата навпаки, стають більш екоцентрично спрямованими (27,5 балів). Отже, вік має визначальне значення в орієнтації юнацтва на екоцентричну спрямованість.

У юнаків спостерігається негативна тенденція до розвитку екоцентричної спрямованості, тоді як у дівчат, навпаки, виявляється позитивна динаміка змін до екоцентричної спрямованості. Дівчата вдаються

до використання продуктів надбання природи, як до засобу досягнення цілей, не руйнуючи їх. Тоді як сучасні юнаки поставлені в такі умови [185, с. 12-78], які змішують їх вдаватись до егоцентричної спрямованості.

Вивчення особливостей екоцентричної спрямованості у юнаків залежно від напрямку освіти представлено у таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Особливості екоцентричної спрямованості у юнаків залежно від напрямку освіти

Досліджувані	Показники екоцентричної спрямованості	Напрямок освіти		
		«Людина – природа»	«Людина – знакова система»	«Людина – людина»
Хлопці	$\bar{x}$ (бали)	37,8	23,5	23,2
	% ¹	23,3	14,5	14,3
	ранг ²	2,7	3,6	3,4
Дівчата	$\bar{x}$ (бали)	39,9	24,7	22,1
	% ¹	24,6	15,2	13,6
	ранг ²	2,5	2,9	3,0
Разом	$\bar{x}$ (бали)	38,9	24,1	22,7
	% ¹	23,9	14,9	13,9
	ранг ²	2,6	3,3	3,2

Примітки: ¹ - від загальної суми балів (162), ² - ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

Показники юнаків, що здобувають освіту екологічного напрямку (тип професій «Людина – Природа»), демонструють значно вищий рівень екоцентричної спрямованості (38,9 балів), ніж їх однолітки, які вчаться на психологічних та економічних спеціальностях (тип професій «Людина – Людина», «Людина – Знакова система»). Це пов'язуємо з умовами їх навчальної діяльності та необхідності рефлексії ставлення до природи.

Хлопці екологічно спрямованих напрямків підготовки (тип професій «Людина – Природа») демонструють екоцентричну спрямованість значно частіше, ніж їх однолітки.

Спостерігається явна залежність між отриманим напрямком освіти та екоцентричною спрямованістю особистості. Дівчата також підтримують таку тенденцію (39,9 балів).

Хлопці та дівчата, що проживають у місті, демонструють (див.табл.2.16) нижчий рівень екологічної спрямованості порівняно з однолітками, що проживають у сільській місцевості.

Таблиця 2.16

**Особливості екоцентричної спрямованості у юнаків залежно від
місця проживання**

Досліджувані	Показники екоцентричної спрямованості	Місце проживання	
		Місто	Село
Хлопці	$\bar{x}$ (бали)	25,3	26,1
	% ¹	15,6	16,1
	ранг ²	2,3	3,7
Дівчата	$\bar{x}$ (бали)	25,4	28,0
	% ¹	15,8	17,3
	ранг ²	3,1	3,8
Разом	$\bar{x}$ (бали)	25,4	27,1
	% ¹	15,7	16,7
	ранг ²	2,7	3,8

Примітки: ¹ - від загальної суми балів (162), ² - ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

Але на відміну від однолітків міські хлопці та дівчата схильні надавати вищого рангу показникам екологічної спрямованості. Це пояснюється тим, що рівень рефлексії юнаків, які проживають у місті щодо об'єктів природи вищий ніж у осіб юнацького віку, які проживають у селі.

Отже, емпірично встановлено особливості розвитку чинників детермінації екологічної самосвідомості юнацтва. Емпірично доведено, що ними є інтегральна емпатія, її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також особистісні чинники: самооцінка, рівень

актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності.

2.4. Дослідження особистісних корелятивів екологічної самосвідомості юнацтва

Наступний етап нашого дослідження полягав у: визначенні корелятивів компонентів розвитку екологічної самосвідомості (афективного компоненту, когнітивного компоненту, конативного компоненту, ціннісно-рефлексивного компоненту) з чинниками її розвитку формами емпатії та інтегральною емпатією методом кореляції Пірсона; визначенні факторної системи чинників розвитку екологічної самосвідомості в осіб юнацького віку.

У ході емпіричної перевірки наявності взаємозв'язку між компонентами інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи та рівнем емпатійності особистості виявлено, що юнакам з високим рівнем розвитку емпатії притаманна стійка сформована Я-концепція, яка виражається у продуктивній взаємодії зі світом, гармонійними стосунками з ним. Було визначено значущі зв'язки компонентів екологічної самосвідомості та системотвірних чинників її розвитку, а також її форм (див. табл. 2.17)

Таблиця 2.17

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з окремими компонентами екологічної самосвідомості у осіб раннього юнацького віку (загальна вибірка)

Компоненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
А	-448 ¹	-086 ¹	263	042	213 ¹	332 ¹	239	089 ¹
К	-164	378	-140	065	010	310	040	216 ³
ЦР	035	257 ²	058	113	-197	165	248 ²	298 ²
КН	214 ¹	197	191 ¹	198	005	071	209 ²	334 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» –

реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс – екологічна самосвідомість.

Виявлено позитивні статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку афективного компонента самосвідомості та антиемпатією ($r = -0,448$; $p \leq 0,05$), внутрішнім сприянням ($r = 0,213$; $p \leq 0,05$), реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,322$; $p \leq 0,05$) та рівнем самооцінки ($r = 0,328$; $p \leq 0,05$). Встановлено статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку конативного компонента екологічної самосвідомості та антиемпатією ($r = 0,214$; $p \leq 0,05$), співпереживанням ($r = 0,191$; $p \leq 0,05$), інтегральним рівнем емпатії ($r = 0,334$; $p \leq 0,05$), рівнем самооцінки ($r = 0,303$; $p \leq 0,05$) та рівнем самоактуалізації ($r = 0,293$; $p \leq 0,05$). Існують статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку ціннісно-рефлексивного компонента екологічної самосвідомості та індиферентністю ($r = 0,257$; $p \leq 0,01$), реальним сприянням на шкоду собі ($r = 0,248$; $p \leq 0,01$), екологічною спрямованістю ($r = 0,248$; $p \leq 0,01$) інтегральною емпатією ($r = 0,298$; $p \leq 0,05$).

Між показниками когнітивного компоненту екологічної самосвідомості та рівнем розвитку інтегральної емпатії виявлено позитивний достовірний зв'язок ($r = 0,216$; $p \leq 0,001$), тобто розуміння природи, принципів її функціонування забезпечується високим рівнем розвитку в неї інтегральної емпатії. Рівень емпатійності юнацтва також позитивно корелює зі ставленням його до оточуючої дійсності ($r = 0,219$; $p \leq 0,001$).

У ранньому юнацькому віці також знайдено негативні статистично значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку афективного компонента та антиемпатією ($r = -0,234$; $p \leq 0,05$). Позитивні статистично значущі взаємозв'язки між знайдено між рівнем розвитку афективного компонента та альтруїзмом ($r = 0,258$; $p \leq 0,01$), а також інтегральною емпатією ($r = 0,393$; $p \leq 0,05$).

У ранньому юнацькому віці у хлопців встановлено негативні кореляції інтегральної емпатії та її форм з компонентами екологічної самосвідомості (див. табл. 21.8).

Таблиця 2.18

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з окремими компонентами екологічної самосвідомості у осіб раннього юнацького віку (хлопці)

Компоненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
А	-234 ¹	-379 ²	143	010	-114	103	258 ²	393 ¹
К	059	136	222	210	051	045	079	146
ЦР	-234 ²	046	380 ²	075	239	261 ¹	259 ¹	053
КН	174	023	085	003	087	334 ²	265 ³	014

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс – екологічна самосвідомість.

Так, афективний компонент негативно корелює з антиемпатією та індіферентністю (відповідно $r = -0,234$; $p \leq 0,05$, $r = -0,379$; $p \leq 0,01$), а також позитивно – з альтруїзмом та інтегральним рівнем емпатії (відповідно $r = 0,258$; $p \leq 0,01$, $r = 0,393$; $p \leq 0,05$).

Це свідчить про позитивне ставлення осіб раннього юнацького віку до екосередовища. Юнаки активно включаються у різноманітні екоцентричні зв'язки та здатні підтримувати їх довгий час.

Також встановлено позитивні кореляції ціннісно-рефлексивного компоненту та співчуття, реального сприяння та альтруїзму (відповідно $r = 0,380$; $p \leq 0,01$, $r = 0,261$; $p \leq 0,05$, $r = 0,259$; $p \leq 0,05$).

Юнаки з високим рівнем розвитку емпатії здатні співчувати та співпереживати не лише оточуючим людям, а й віддзеркалювати більш ширше оточення – Світ. Для таких юнаків характерна самотійність та адаптивність.

Високий рівень емпатії забезпечує суб'єктивність ставлення до природи, вона сприймаються не засобом досягнення цілей, а повноправним елементом оточення. Юнаки з високим рівнем емпатії активно шукають способи взаємодії з природою та самотійно включаються в суб'єкт-суб'єктні стосунки з нею.

У дівчат раннього юнацького віку знайдено позитивні статистично значущі зв'язки компонентів екологічної самосвідомості та їх системотвірного чинника, а також форм емпатії (див. табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з окремими компонентами екологічної самосвідомості у осіб раннього юнацького віку (дівчата)

Компоненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
А	-247 ¹	-051	-072	-181	-287 ¹	047	184	273 ¹
К	043	034	011	059	293 ³	198	-056	047
ЦР	175	-389 ¹	117	073	175	034	-093	085
КН	010	076	353 ²	045	-093	077	348 ²	289 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2.¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс- екологічна самосвідомість.

Конативний компонент позитивно корелює з внутрішнім сприянням ($r = 0,293$; $p \leq 0,001$), конативний з співпереживанням, реальним сприянням та інтегральним рівнем емпатії (відповідно $r = 0,353$; $p \leq 0,01$, $r = 0,248$; $p \leq 0,01$, $r = 0,289$; $p \leq 0,05$). Також встановлена негативна кореляція ціннісно-рефлексивного компонента та індивідуальності ($r = 0,389$; $p \leq 0,05$).

Юнки характеризуються гуманністю, прийняттям інших не зважаючи на стереотипи, здатні ці стереотипи розвінчувати. Не приймають легко на віру інформацію, що отримують, а намагаються її самостійно перевірити. Високий рівень емпатії дозволяє їм посуватися комфортно в системі стосунків «Я – Світ» та активно їх реконструювати у продуктивному руслі. Юнаки, у яких емпатія розвинена на середньому рівні здатні вступати у коеволюційні стосунки з природою у випадку сприятливих умов (див. табл. 2.20). Вони можуть діяти так як і юнаки з високим рівнем емпатії, але при зміні оточення, вони здатні підкорятися думці іншого та не критично її сприймати.

Таблиця 2.20

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з окремими компонентами екологічної самосвідомості у осіб зрілого юнацького віку (загальна вибірка)

Компоненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
А	-378 ¹	-258 ¹	013	347 ¹	298 ¹	113	074	276 ¹
К	013	045	179	034	285	068	034	017
ЦР	165	070	034	058	032	247	014	035
КН	-446 ¹	018	251	042	033	579 ³	457 ²	013 ²

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2.¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індивідуальність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс- екологічна самосвідомість.

Ціннісно-рефлексивний компонент негативно корелює з антиемпатією ($r = 0,446$; $p \leq 0,05$) та позитивно – з реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,579$; $p \leq 0,001$) та альтруїзмом ($r = 0,457$; $p \leq 0,01$). Афективний компонент негативно корелює з антиемпатією ($r = 0,378$; $p \leq 0,01$) та індиферентністю ($r = 0,258$; $p \leq 0,01$). Очевидно, байдужість до Іншого буде репрезентуватися і у байдужості до Світу.

Юнаки зрілого віку з високорозвиненою емпатійністю з легкістю проявляють активну життєву позицію у реальній діяльності, яка спрямована на природозберігаючу поведінку.

Для таких юнаків характерна практична діяльність для перетворення навколишньої дійсності у відповідності до власних моральних переконань та цінностей (див. табл. 2.21).

Таблиця 2.21

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з окремими компонентами екологічної самосвідомості у осіб зрілого юнацького віку (хлопці)

Компоненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
А	048	134	-061	050	-051	045	058	012
К	069	-058	183	413 ¹	045	243 ¹	073	136
ЦР	375	093	-068	264	034	087	097	152
КН	-387 ³	124	-001	-083	163	011	249 ²	213 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс- екологічна самосвідомість.

Юнаки зрілого віку демонструють тенденцію аналогічну загальній вибірці: конативний компонент негативно корелює з антиемпатією ($r = -0,387$; $p \leq 0,01$) та позитивно – з альтруїзмом ($r = 0,249$; $p \leq 0,01$). Показник когнітивного компоненту позитивно корелює з співпереживанням ($r = 0,413$; $p \leq 0,01$) та реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,243$; $p \leq 0,01$).

Для юнаків характерно те, що можливість співпереживати може бути реалізована тільки якщо суб'єкт емпатії знає об'єкт емпатування, тобто позитивно сприймає систему «Я – Світ» та має певні знання щодо неї, які дозволяють йому виявляти. З ціннісно-рефлексивним компонентом статистично значущого зв'язку не встановлено. Очевидно, це пов'язано з тим, що лише теоретичних знань для реальної взаємодії з навколишнім світом для юнаків не достатньо.

У дівчат зрілого юнацького віку афективний компонент позитивно корелює ($r = 0,245$; $p \leq 0,05$) з реальним сприянням не на шкоду собі та негативно – з антиемпатією ($r = -0,293$; $p \leq 0,01$) та альтруїзмом ($r = -0,268$; $p \leq 0,05$), а відтак – з показником інтегральної емпатії ($r = -0,208$; $p \leq 0,05$). Показник когнітивного компоненту позитивно корелює з внутрішнім сприянням ($r = 0,364$; $p \leq 0,01$). Дівчатам характерна пізнавальна активність, що спрямована на дослідження природи, але досить часто крім пізнавальної активності їх екоцентрична спрямованість не виявляється практично. Їх природоспрямована діяльність може бути обумовлена іншими.

Показник конативного негативно корелює внутрішнім сприянням ($r = 0,373$; $p \leq 0,001$). Практична активність дівчат буде спрямована на об'єкти природи або на людей, які взаємодіють з об'єктами природи. При чому активність спрямована на людей буде для них більш складною, оскільки середній рівень емпатії не може забезпечити достовірного вчування у іншого.

Результати вивчення особливостей взаємозв'язку інтегральної емпатії та її форм з компонентами екологічної самосвідомості у дівчат зрілого юнацького віку представлено у таблиці 2.22.

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
окремими компонентами екологічної самосвідомості у осіб зрілого
юнацького віку (дівчата)**

Компо ненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
А	-293 ²	149	273	034	077	245 ¹	-268 ¹	-208 ¹
К	028	056	049	-109	364 ²	167	-093	275
ЦР	259 ²	003	-056	034	075	083	145	368 ¹
КН	-003	085	078	080	-373 ³	045	073	194

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2.¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс- екологічна самосвідомість.

Юнки сприймають себе не як частину світу, а як окремий елемент, що вимушено або ситуативно має з ним взаємодіяти. Уявлення про себе як про мікрокосм для них ілюзорні та не тривкі. Але «екологічна освіченість» у таких дівчат буде досить високою. Їх діяльність буде спрямована суто на природні об'єкти. Переживання та почуття які у них викликати ця діяльність слабо рефлексується.

Отже, встановлено, що існують статистично значущі зв'язки компонентів екологічної самосвідомості та інтегральної емпатії та її форм. Це дає змогу говорити про системовірність інтегральної емпатії, як чинника розвитку екологічної самосвідомості.

Також було встановлено наявність корелятив між суб'єктно-особистісними властивостями, як чинниками розвитку екологічної

самосвідомості.

Особливості зв'язку інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб подана у таблиці 2.23.

Таблиця 2.23

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб у осіб раннього юнацького віку (загальна вибірка)

Показники ставлення до себе у системі «Я – Світ»	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Приналежність до групи	-177	034	085	-137	-005	464 ²	159	035
Ідеологічні погляди	084	068	046	059	067	056	267	046
Інтереси та переконання	056	032	354 ²	056	247 ²	-195	029	057
Прагнення та цілі	094	076	195	349	058	276	057	204
Самооцінка	068	-231	354	093	-003	-004	079	237
Екоспрямована ідентифікація	-256 ¹	-273 ¹	042	251 ¹	-160	258 ¹	032	255 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Показники задоволеності екологічних потреб у осіб раннього юнацького віку мають такі особливості: «приналежність до групи» позитивно корелює з реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,464$; $p \leq 0,01$), «інтереси та переконання» позитивно корелюють з співчуттям ($r = 0,354$; $p \leq 0,01$) та внутрішнім сприянням ($r = 0,247$; $p \leq 0,01$). Очевидно, що у юнаків, які відносять себе до однієї з просоціальних груп, рівень діяльнісної емпатійності буде високим. Такі юнаки здатні виявляти емпатійність до оточуючого світу,

зокрема до природних об'єктів. Також знайдені статистично значущі зв'язки «екоспрямованої ідентифікації» та антиемпатії ($r = -0,256$; $p \leq 0,05$), індиферентності ($r = -0,273$; $p \leq 0,05$), співпереживання ($r = 0,251$; $p \leq 0,05$), реального сприяння не на шкоду собі ($r = 0,258$; $p \leq 0,05$) та інтегральної емпатії ($r = 0,255$; $p \leq 0,05$).

Рівень розвитку екологічних потреб у хлопців раннього юнацького віку взаємопов'язаний з рівнем розвитку емпатії (див. табл. 2.24).

Таблиця 2.24

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
рівнем задоволеності екологічних потреб у осіб раннього юнацького віку
(хлопці)**

Показники ставлення до себе у системі «Я – Світ»	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Приналежність до групи	-213	157	327	243 ¹	264 ¹	224 ¹	465 ²	248 ¹
Ідеологічні погляди	-364 ³	-244 ²	126 ²	471 ²	253	217	329 ²	331 ¹
Інтереси та переконання	101	211	109	215	-117	162	211 ²	202 ¹
Прагнення та цілі	271 ¹	401	325 ²	187 ²	-111	181	080	032
Самооцінка	187 ²	111	-181	142	196	264	215 ²	163
Екоспрямована ідентифікація	-252 ²	-322 ²	131	-261 ¹	211 ¹	232 ¹	201	224 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Показник «приналежність до групи» позитивно корелює з такими формами емпатії: співпереживання ($r = 0,261$; $p \leq 0,05$), внутрішнє сприяння

($r = 0,211$; $p \leq 0,05$), реальне сприяння ($r = 0,232$; $p \leq 0,05$), а також з інтегральним показником емпатії ($r = 0,224$; $p \leq 0,05$). Припускаємо, що належність до соціальних груп передбачає тісні міжособистісні зв'язки, які обумовлюються високим рівнем емпатійності. Разом з цим показник екологічної спрямованості ідентифікації негативно корелює з антиемпатією ($r = -0,252$; $p \leq 0,01$) та індиферентністю ($r = -0,322$; $p \leq 0,01$).

Показники взаємозв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб у дівчат раннього юнацького віку мають певні особливості (див. табл. 2.25).

Таблиця 2.25

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб у осіб раннього юнацького віку (дівчата)

Показники ставлення до себе у системі «Я – Світ»	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Приналежність до групи	-138	235	211	371	132	191	381	001
Ідеологічні погляди	038	111	271	117	218	201	421	095
Інтереси та переконання	-101	122	-138	126	090	034	387 ¹	067
Прагнення та цілі	-037	034	090	063	014	-070	191	030
Самооцінка	-391	003	-063	042	-388 ¹	095	098	034
Екоспрямована ідентифікація	-580 ³	-413 ²	048	106	073	147 ²	109	313 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Показник «інтереси та переконання» позитивно корелює з альтруїзмом ($r = 0,387$; $p \leq 0,05$). Дівчата, за наявності стійких інтересів, переконань, прагнень, демонструють реальне сприяння на шкоду собі, тобто, вони здатні поступитися власними інтересами заради Іншого.

«Екоспрямована ідентифікація» у дівчат тісно пов'язана з формами емпатії. Показники реального сприяння та співпереживання позитивно корелюють з екоспрямованою ідентифікацією ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$). Показники антиемпатії ($r = -0,580$; $p \leq 0,001$) та індиферентності ($r = 0,413$; $p \leq 0,01$) негативно корелюють з екологічно-спрямованою ідентифікацією.

У зрілому юнацькому віці показники задоволеності екологічних потреб зберігають тенденцію раннього юнацького віку (див. табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб у осіб зрілого юнацького віку (загальна вибірка)

Показники ставлення до себе у системі «Я – Світ»	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Приналежність до групи	-242 ¹	079	013	094	113 ¹	223 ¹	076	190
Ідеологічні погляди	113	048	376	191 ¹	034	086	101	133
Інтереси та переконання	087	091	138	029	023	179	031	070
Прагнення та цілі	044	157 ²	034	156	348 ¹	056	-148 ²	098 ¹
Самооцінка	013	098	013	319	173	089	113	010
Екоспрямована ідентифікація	-384 ¹	013	028	195	013	446 ¹	383 ¹	297 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Екоспрямована ідентифікація так само позитивно корелює з реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,446$; $p \leq 0,05$) та альтруїзмом ($r = 0,383$; $p \leq 0,05$), а негативно – з антиемпатією ($r = 0,384$; $p \leq 0,05$).

Також існує позитивний статистично значущий зв'язок між показниками інтегральної емпатії та екоспрямованої ідентифікації ($r = 0,297$; $p \leq 0,01$).

Таблиця 2.27

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб у осіб зрілого юнацького віку (хлопці)

Показники ставлення до себе у системі «Я – Світ»	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Приналежність до групи	-206 ²	013	014	178	038	094	-242 ¹	289
Ідеологічні погляди	039	387 ¹	073	136	223	-082	-089	034
Інтереси та переконання	286	091	036	079	328	397	211	182
Прагнення та цілі	097	091	291 ¹	028	042	374 ³	119	014
Самооцінка	247	041	089	091	089	028	042	092
Екоспрямована ідентифікація	-328 ¹	088	174	077	317 ¹	274 ¹	389 ²	307 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

У представників зрілого юнацького віку чоловічої статі показник екологічно-спрямованої ідентифікації негативно корелює з антиемпатією ($r = 0,328$; $p \leq 0,05$) та позитивно з внутрішнім сприянням ($r = 0,317$; $p \leq 0,01$),

реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,274$; $p \leq 0,05$) та реальним сприянням на шкоду собі ($r = 0,389$; $p \leq 0,01$). Такі показники, очевидно, свідчать про те, що у юнаків екологічні потреби потребують дієвої реалізації та не можуть залишатися на рівні наміру.

На відміну від дівчат, у хлопців реальна екоспрямована поведінка може реалізовуватись навіть шляхом альтруїстичних вчинків ($r = 0,389$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 2.27 та 2.28).

Таблиця 2.28

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем задоволеності екологічних потреб у осіб зрілого юнацького віку (дівчата)

Показники ставлення до себе у системі «Я – Світ»	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Приналежність до групи	-047	-014	073	074	-242 ²	381 ²	-091	216 ¹
Ідеологічні погляди	032	119	042	-129	291	194	042	156
Інтереси та переконання	-390 ¹	204	094	014	042	128	089	048
Прагнення та цілі	175	221 ¹	046	361 ²	-094	265 ¹	027	179
Самооцінка	034	036	039	332	069	081	-441 ¹	082
Екоспрямована ідентифікація	089	078	085	-087	313 ²	473 ³	136	236 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Особливістю вираженості екологічних потреб у дівчат зрілого юнацького віку є позитивна кореляція екологічної спрямованості з внутрішнім

сприянням ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$), реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,473$; $p \leq 0,001$) та інтегральною емпатією ($r = 0,236$; $p \leq 0,05$). Також встановлено, що існують негативні значущі зв'язки: самооцінки та альтруїзму ($r = 0,441$; $p \leq 0,05$), приналежності до групи та внутрішнього сприяння ($r = 0,242$; $p \leq 0,01$), інтересів та переконання і антиемпатії ($r = 0,390$; $p \leq 0,05$).

На відміну від хлопців, у дівчат не виявлено статистичних значущих зв'язків між екоспрямованою ідентифікацією та альтруїзмом. Знайдено значущі зв'язки між внутрішнім сприянням та екологічно спрямованою ідентифікацією ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 2.27 та 2.28).

Знайдено кореляти спрямованості особистості та інтегральної емпатії і її форм (див. табл. 2.29).

Таблиця 2.29

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
спрямованістю особистості раннього юнацького віку
(загальна вибірка)**

Показники спрямованості особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Антропоцентрична	-356 ²	-263 ¹	024	035	-089	229 ¹	273 ¹	262 ¹
Егоцентрична	316 ³	074	074	102	084	-337 ²	-319 ²	158
Екоцентрична	-064	091	019	074	031	381 ¹	227 ¹	282 ²

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Знайдено кореляти спрямованості особистості та інтегральної емпатії і її форм. Встановлено, що існують значущі позитивні зв'язки між антропоцентричною спрямованістю та реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,229$; $p \leq 0,05$) та альтруїзмом ($r = 0,273$; $p \leq 0,05$), а також між

екоцентричною спрямованістю та реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,381$; $p \leq 0,05$) та альтруїзмом ($r = 0,282$; $p \leq 0,01$). Очевидно, юнацтво з антропоцентричною спрямованістю здатне не лише до пасивного емоційного відгуку, а й до реальних емпатійних вчинків.

Егоцентрична ж спрямованість позитивно корелює з антиемпатією ($r = 0,316$; $p \leq 0,001$), а негативно – з реальним сприянням не на шкоду ($r = -0,337$; $p \leq 0,05$) собі та альтруїзмом ($r = -0,319$; $p \leq 0,01$).

Встановлено значущі зв'язки між показниками емпатійності та спрямованістю особистості (див. табл. 2.30).

Таблиця 2.30

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
спрямованістю особистості раннього юнацького віку
(хлопці)**

Показники спрямованості особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Антропоцентрична	-425 ³	-091	053	047	-063	394 ²	352 ²	253 ¹
Егоцентрична	208 ²	184	073	109	082	-291 ³	-281 ¹	038
Екоцентрична	-175	326 ¹	037	026	381 ²	380 ¹	021	321 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Екоцентрична спрямованість несподівано позитивно корелює з індиферентністю ($r = 0,326$; $p \leq 0,05$), внутрішнім сприянням ($r = 0,381$; $p \leq 0,01$), реальним сприянням ($r = 0,380$; $p \leq 0,05$) та інтегральною емпатією.

Юнаки стають чутливими до проявів Природи та суб'єктивно інтерпретують їх як реакцію на свою активну діяльність. До такого об'єкта природи має бути емоційний відгук, тобто відчуття його не лише як предмет

прагматичного застосування, а й ціннісний об'єкт. Для них характерне зберігаюче ставлення до об'єктів природи, його можна охарактеризувати як «свідоме», «відповідальне», «раціональне».

У дівчат з високою емпатією розвинена спрямованість антропоцентрична ($r = 0,308$; $p \leq 0,01$) та егоцентрична ($r = 0,271$; $p \leq 0,05$), що дозволяє їм почувати себе активно у соціумі, але не впливає на стосунки з світом природи. Для таких дівчат характерне суб'єктно-етичне ставлення до природи (див. табл. 2.31).

Таблиця 2.31

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
спрямованістю особистості раннього юнацького віку
(дівчата)**

Показники спрямованості особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Антропоцентрична	-381 ¹	-225 ¹	172	073	021	308 ²	293 ¹	308 ²
Егоцентрична	219 ²	090	-083	-098	173	271	-251 ¹	054
Екоцентрична	383 ¹	-041	032	173	393 ¹	251 ¹	011	032 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Низькоемпатійні дівчата будуть намагатися взаємодіяти з зовнішнім світом по типу аналогій, не розуміючи його та не вчуваючись у нього ($r = 0,383$; $p \leq 0,05$,). Навіть свої власні почуття їм складно диференціювати.

Також були знайдені статистично значимі зв'язки між показниками інтеграційної спрямованості та інтегральної емпатії. Встановлено, що дівчата з екоцентричною спрямованістю мають високий рівень емпатії ($r = 0,251$; $p \leq 0,05$). Вони здатні сприймати об'єкт природи як повноправного суб'єкта.

Результати вивчення кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з спрямованістю у осіб зрілого юнацького віку представлені у таблиці 2.32.

Таблиця 2.32

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
спрямованістю особистості зрілого юнацького віку
(загальна вибірка)**

Показники спрямованості особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Антропоцентрична	-315 ²	-063	011	073	-032	353 ¹	261 ²	-118
Егоцентрична	064	392 ¹	054	-054	103	-041 ¹	-094	395 ¹
Екоцентрична	093	-027	002	087	232 ¹	078	-231 ¹	375 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Антропоцентрична спрямованість особистості зрілого юнацького негативно корелює з антиемпатією ($r = 0,315$; $p \leq 0,01$) та позитивно з реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,353$; $p \leq 0,05$) та реальним сприянням на шкоду собі ($r = 0,261$; $p \leq 0,01$). Для хлопців та дівчат у яких сформована емпатійна поведінка відповідно до рівня розвитку емпатії, спрямованість особистості буде визначатись модальністю емпатійності.

Низькоемпатійні юнаки виявляють егоцентричну спрямованість (показник індиферентності позитивно корелює з егоцентричною спрямованістю особистості) ($r = 0,392$; $p \leq 0,05$). Також у юнаків екоцентрична спрямованість позитивно корелює з внутрішнім сприянням ($r = 0,232$; $p \leq 0,05$) та негативно – з альтруїзмом ($r = -0,231$; $p \leq 0,05$).

Результати вивчення кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з спрямованістю у хлопців зрілого юнацького віку представлені у таблиці 2.33.

Таблиця 2.33

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
спрямованістю особистості зрілого юнацького віку
(хлопці)**

Показники спрямованості особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Антропоцентрична	-245 ²	-101	032	050	-064	290 ²	410 ¹	-301 ¹
Егоцентрична	084	294 ²	082	-019	026	-325 ¹	-291 ²	037
Екоцентрична	-399 ³	-007	017	053	264 ¹	102	201	041

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

У хлопців зрілого юнацького віку показник антропоцентричної спрямованості негативно корелює з антиемпатією. Очевидно, що низькоемпатійна особистість не буде демонструвати спрямованість на соціум. Такі юнаки не виявляють і екоцентричної спрямованості: показник антиемпатії негативно корелює з екоцентричною спрямованістю ($r = 0,399$; $p \leq 0,001$).

У юнок показники інтегральної емпатії позитивно корелюють з показниками спрямованості особистості (див. табл. 2.34)

Показники егоцентричної спрямованості позитивно корелюють з антиемпатією ($r = 0,364$; $p \leq 0,01$). У антропоцентричній спрямованості прослідковується протилежна тенденція.

Показники антропоцентричної спрямованості негативно корелюють з

антиемпатією ($r = -0,394$; $p \leq 0,01$) та індивідуальністю ($r = 0,409$; $p \leq 0,01$), а позитивно – з реальним сприйняттям не на шкоду собі ($r = 0,421$; $p \leq 0,05$) та альтруїзмом ($r = 0,283$; $p \leq 0,001$), а також інтегральним рівнем емпатії ($r = 0,241$; $p \leq 0,05$)

Таблиця 2.34

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
спрямованістю особистості зрілого юнацького віку
(дівчата)**

Показники спрямованості особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Антропоцентрична	-394 ²	-409 ²	-061	083	065	421 ¹	283 ²	241 ¹
Егоцентрична	361 ²	058	06	028	118	-052	-053	014
Екоцентрична	093	-180	063	020	193	054	242 ¹	015

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індивідуальність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприйняття, РС «+» – реальне сприйняття не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприйняття на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Дівчата юнацького віку демонструють таку ж тенденцію, що й хлопці, проте у дівчат показник антиемпатії позитивно корелює з егоцентричною спрямованістю ($r = 0,361$; $p \leq 0,01$). Низькоемпатійні юнки виявляють високий рівень егоїзму на орієнтації на свої бажання та прагнення.

Показник реального сприйняття не на шкоду собі ($r = 0,421$; $p \leq 0,05$) та альтруїзму ($r = 0,283$; $p \leq 0,01$) позитивно корелює з антропоцентричною спрямованістю особистості. Показник реального сприйняття на шкоду собі позитивно корелює ($r = 0,242$; $p \leq 0,05$) з екоцентричною спрямованістю. Очевидно, дівчата зрілого юнацького віку демонструють екоцентричну спрямованість тільки за дуже високого рівня емпатійності.

Результати вивчення кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм із рівнем самоактуалізованості у осіб раннього юнацького віку представлені у таблиці 2.35.

Таблиця 2.35

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем самоактуалізованості особистості раннього юнацького віку (загальна вибірка)

Показники самоактуалізації особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Компетентність у часі	332 ¹	161	034	147	035	-163	-324 ²	172
Знання про природу людини	092	-086	091	165	151	031	-255 ¹	111
Гнучкість поведінки	145	-043	351 ¹	494 ²	231 ²	152	-047	216 ¹
Ціннісні орієнтації	-067	084	053	042	074	201	125	256 ¹
Самоприйняття	132	060	035	041	058	022	253 ¹	190
Самоповага	-161	-128	291 ¹	058	-218	032	063	138

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

У осіб раннього юнацького віку показник компетентності у часі позитивно корелює з антиемпатією ($r = 0,332$; $p \leq 0,05$) та негативно з реальним сприянням на шкоду собі (альтруїзмом) ($r = 0,324$; $p \leq 0,01$). Вірогідно, юнаки, які здатні до альтруїстичної поведінки можуть жертвувати власними ресурсами для допомоги Іншому.

Показник гнучкості поведінки позитивно корелює з співчуттям ($r = 0,351$; $p \leq 0,05$), співпереживанням ($r = 0,494$; $p \leq 0,01$) та внутрішнім сприянням ($r = 0,231$; $p \leq 0,01$). Очевидно це пов'язано з розвиненими навичками соціальної взаємодії, які передбачають лабільність поведінки в

залежності від особистісної значимості об'єкта емпатії.

Показник ціннісних орієнтацій позитивно корелює з інтегральною емпатією ($r = 0,256$; $p \leq 0,05$), що свідчить про орієнтацію емпатійних особистостей на внутрішні моральні установки та високим рівнем самоактуалізації.

Для юнаків 15-17 років характерна такі ж особливості самоактуалізації, як і для загальної вибірки (див. табл. 2.36).

Таблиця 2.36

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
рівнем самоактуалізованості особистості раннього юнацького віку
(хлопці)**

Показники самоактуалізації особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Компетентність у часі	240 ¹	098	054	087	134	067	-234 ¹	165
Знання про природу людини	034	023	047	029	-003	047	112	043
Гнучкість поведінки	013	344 ²	067	-082	139	002	-031	078
Ціннісні орієнтації	026	143	158	195	360 ¹	094	136	172
Самоприйняття	-313 ¹	-154	023	056	087	395 ¹	-240 ¹	212 ¹
Самоповага	148	037	065	172	034	067	409 ³	282 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Для юнаків 15-17 років характерна такі ж особливості самоактуалізації, як і для загальної вибірки. Проте існують відмінності: показник гнучкості поведінки позитивно корелює з індиферентністю ($r = 0,344$; $p \leq 0,01$). Очевидно, що емоційно не залучаючись до акту емпатування, юнаки здатні до

керування власною поведінкою.

У юнаків показник самоприйняття негативно корелює з антиемпатією ($r = 0,313$; $p \leq 0,05$), реальним сприянням на шкоду собі ($r = 0,240$; $p \leq 0,05$) та позитивно – з реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,395$; $p \leq 0,01$). Такі показники свідчать про особливості самоприйняття особами юнацького віку: хлопці відчують труднощі у прийнятті власних особливостей, якщо їм притаманні «полярні» характеристики – антиемпатія та альтруїзм.

Особливості самоактуалізації дівчат раннього юнацького віку полягають у тому, що знання про природу людини позитивно корелює з внутрішнім сприянням ($r = 0,249$; $p \leq 0,05$) та реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,332$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 2.37).

Таблиця 2.37

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
рівнем самоактуалізованості особистості раннього юнацького віку
(дівчата)**

Показники самоактуалізації особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	15-17 років							
Компетентність у часі	334 ¹	098	080	093	045	254 ¹	-090	034
Знання про природу людини	025	021	038	295	249 ¹	332 ²	031	054
Гнучкість поведінки	087	034	-043	-190	034	027	-356 ²	-234 ¹
Ціннісні орієнтації	-345 ¹	189	-109	232 ¹	061	023	056	378 ¹
Самоприйняття	-076	-156	045	342 ¹	063	092	-114	323 ¹
Самоповага	-093	-040	-099	086	058	058	476 ³	056

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Можемо припустити, що реальне сприяння не на шкоду собі обумовлює точне та адекватне сприймання навколишньої дійсності та допомагає у побудові продуктивних стосунків у системі «Я – Світ». Також показник самоповаги позитивно корелює з альтруїзмом ($r = 0,476$; $p \leq 0,001$).

В осіб зрілого юнацького віку особливості самоактуалізації особистості дещо збігаються з показниками осіб раннього юнацького віку (див. табл. 2.38).

Таблиця 2.38

Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з рівнем самоактуалізованості особистості зрілого юнацького віку (загальна вибірка)

Показники самоактуалізації особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Компетентність у часі	241 ¹	031	042	011	087	044	156	004
Знання про природу людини	098	061	026	053	298 ¹	369 ¹	056	288 ¹
Гнучкість поведінки	-031	-098	232 ²	103	028	090	098	110
Ціннісні орієнтації	047	089	027	031	023	368 ¹	094	107
Самоприйняття	081	026	017	048	208	099	226	217
Самоповага	-384 ¹	-170	038	095	136	078	214 ¹	375 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

В осіб зрілого юнацького віку особливості самоактуалізації особистості дещо збігаються з показниками осіб раннього юнацького віку. Показник компетентності у часі позитивно корелює з антиемпатією ($r = 0,249$; $p \leq 0,05$).

Показник гнучкості поведінки позитивно корелює з співчуттям ($r = 0,232$; $p \leq 0,01$), а показник самоповаги – з альтруїзмом ($r = 0,214$; $p \leq 0,05$).

Моральна сторона альтруїстичних вчинків дозволяє підвищити рівень

особистісної значущості, що обумовлює особливості сприймання юнками Світу, як засобу для досягнення особистісних цілей та механізму досягнення бажаного результату у будь-якій діяльності.

Відтак, можемо припустити, що тенденція до альтруїстичної поведінки на користь Іншого та Світу залишається сталою і у зрілому юнацькому віці (див. табл. 2.39).

Таблиця 2.39

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
рівнем самоактуалізованості особистості зрілого юнацького віку
(хлопці)**

Показники самоактуалізації особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Компетентність у часі	303 ¹	089	-142	-004	078	019	048	170
Знання про природу людини	138	108	-072	-119	047	083	139	083
Гнучкість поведінки	391 ¹	067	-087	-050	-235 ¹	071	393	326 ¹
Ціннісні орієнтації	079	-158	-094	103	247 ¹	328 ¹	032	262 ¹
Самоприйняття	079	-058	129	046	128	053	378 ¹	193
Самоповага	-379 ²	-146	039	085	190	078	294 ²	387 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Юнаки з низьким рівнем емпатійності не виявляють самоповаги ($r = -0,379$; $p \leq 0,01$), проте показник антиемпатії позитивно корелює з гнучкістю поведінки ($r = 0,391$; $p \leq 0,05$) та компетентністю у часі ($r = 0,303$; $p \leq 0,05$). Очевидно, що для особи зрілого юнацького віку, можливість виявити

альтруїстичну, безкорисливу поведінку до оточення є вагомим чинником для утвердження її самооцінки та самоповаги. Показник ціннісних орієнтацій позитивно корелює з внутрішнім сприянням ($r = 0,247$; $p \leq 0,05$) та реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,328$; $p \leq 0,001$).

У дівчат зрілого юнацького віку знайдено певні особливості у зв'язках інтегральної емпатії та її форм з рівнем самоактуалізованості (див. табл. 2.40).

Таблиця 2.40

**Матриця кореляційних зв'язків інтегральної емпатії та її форм з
рівнем самоактуалізованості особистості зрілого юнацького віку
(дівчата)**

Показники самоактуалізації особистості	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
	18-21 рік							
Компетентність у часі	278	345 ¹	065	134	267 ¹	043	080	294 ¹
Знання про природу людини	057	034	185	263	345 ¹	034	285	275 ¹
Гнучкість поведінки	198	067	234 ²	053	045	065	-396 ¹	234 ¹
Ціннісні орієнтації	075	263	249	-158	064	089	075	067
Самоприйняття	-164	-048	055	153	274	057	245	173
Самоповага	-054	-359 ²	025	066	037	064	359 ²	246 ²

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, ³ – рівень значущості $p < 0,001$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія.

Виявлено позитивний зв'язок показника індиферентності та компетентності у часі ($r = 0,351$; $p \leq 0,05$) та внутрішнього сприяння ($r = 0,267$; $p \leq 0,05$). Показник компетентності у часі виявляє здатність особистості адекватно сприймати себе у часі та просторі, планувати подальшу поведінку, усвідомлювати незалежність від зовнішніх обставин. Отже, дівчата зрілого

юнацького віку, у яких домінує індивідуальність та внутрішнє сприяння, в першу чергу орієнтовані на власні потреби та бажання. Природне та соціальне оточення слугують їм засобом для досягнення бажаної мети.

Отримані кореляції компонентів екологічної самосвідомості та чинників її розвитку вимагають їх систематизації та виокремлення домінуючих груп чинників феномену.

Завдяки факторному аналізу показників діагностично встановлених чинників розвитку екологічної самосвідомості, знайдено її домінуючі чинники в юнацькому віці, та кожного з компонентів феномену. Факторна структура чинників його розвитку, отримана в результаті варімакс-обертання, пояснює 71,45% загальної дисперсії (див. додаток Б).

Перший фактор «Афективно-емпатійний» відображає 21,65 % загальної дисперсії і містить співпереживання (0,764), співчуття (0,594), внутрішнє сприяння (0,576), альтруїзм (-0,780) та афективний компонент (0,546), які репрезентують емпатійний відгук особистості на стан Іншого.

Другий фактор «Суб'єктно-підтримуючий» відображає 18,5 % загальної дисперсії і охоплює константність (0,735) та підтримку (0,572), а також когнітивний компонент (0,583) та репрезентує усвідомлення свого місця в системі «Я – Світ».

Третій фактор «Гуманістично спрямований» відображає 15,7 % загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,601), реальне сприяння (0,577), співчуття (0,476), антиемпатію (-0,526), а також ціннісно-рефлексивний (0,885) та конативний компоненти (0,657) та репрезентує емпатійну поведінку людини відповідно до сформованої системи цінностей.

Четвертий фактор «Діяльнісно-спрямований» відображає 15,6 % загальної дисперсії і охоплює екологічну спрямованість особистості (0,679), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,563), реальне сприяння (0,527), антиемпатію (-0,691) та конативний компонент (0,555).

Аналіз змісту виділених факторів дозволяє стверджувати, що емпірично

встановлена факторна система чинників розвитку екологічної самосвідомості підтверджує основні положення структурно-динамічної моделі її детермінації. Встановлено домінуюче функціонування емпірично встановлених відповідних факторних чинників кожного її компонента: за змістовим наповненням «Афективно-емпатійний» фактор, очевидно, актуалізує детермінацію афективного компоненту, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивного компоненту, «Гуманістично спрямований» – конативного та ціннісно-рефлексивного компоненту, «Діяльнісно-спрямований» – репрезентує екологічно спрямовану діяльність.

Встановлено статеві особливості чинників розвитку екологічної самосвідомості (див. додатки В та В 1). На підставі факторного аналізу показників чинників розвитку компонентів екологічної самосвідомості визначено три фактори, отримані в результаті варімакс-обертання, які пояснюють 62,2 % загальної дисперсії.

Для юнаків домінуючим є фактор «Емпатійно-діяльнісний» який відображає 23,6% загальної дисперсії і включає в себе реальне сприяння (0,628), підтримку (0,507), гнучкість поведінки (0,492). Другий фактор «Сприяючий», відображає 21,16% загальної дисперсії і включає в себе співчуття (0,742), альтруїзм (0,529), орієнтацію у часі (0,500), внутрішнє сприяння (0,487). Третій фактор «Гуманістично-спрямований» відображає 17,10% загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,588), альтруїзм (0,565) та самооцінку (-0,498).

Для дівчат домінуючим є фактор «Пасивно-емпатійний» відображає 24,4% загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,573), підтримку (0,545), гнучкість поведінки (0,417). Другий фактор «Гуманістично-спрямований» який відображає 21,6% загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,663), співпереживання (0,595), співчуття (0,591), екологічну спрямованість (0,502). Третій фактор «Суб'єктно-спрямований» який відображає 19,24% загальної дисперсії і включає в себе антиемпатію (0,618), самооцінку (0,615), гнучкість поведінки (0,471). Ці фактори

пояснюють 65,24% загальної дисперсії.

Для виявлення домінуючих чинників розвитку екологічної самосвідомості осіб з різним напрямом навчання (психологічних, економічних та екоспрямованих спеціальностей) виокремлено в три групи: майбутніх представників типів професій «Людина – людина», «Людина – знакова система» та «Людина – природа» (див. додатки В 2, В 3). На підставі факторного аналізу показників чинників розвитку компонентів екологічної самосвідомості визначено два фактори, отримані в результаті варімакс-обертання, які пояснюють 63,92 % загальної дисперсії. Для юнаків, напрям навчання яких відповідає типу професій, «Людина – природа» домінуючим є фактор «Афективно-діяльнісний» який відображає 35,42% загальної дисперсії і включає в себе реальне сприяння не на шкоду собі (0,629), співпереживання (0,511), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,501). Другий фактор «Емпатійно-підтримуючий» відображає 28,5% загальної дисперсії і включає внутрішнє сприяння (0,585) та константність (0,521).

Для юнаків, напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – знакова система», домінуючим також виявився фактор «Афективно-діяльнісний», який відображає 36,11% загальної дисперсії і включає в себе реальне сприяння не на шкоду собі (0,687), співпереживання (0,664), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,521). Другим фактором є «Афективна самооцінка», який відображає 18,39% загальної дисперсії і включає в себе співпереживання (0,681), співчуття (0,562), антиемпатію (0,498) та самооцінку (0,440).

Для юнаків, напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – людина», домінуючим є фактор «Гуманістично-афективний», який відображає 36,19% загальної дисперсії включає в себе співпереживання (0,661) та підтримку (0,659). Другий фактор «Екологічно-спрямований» відображає 28,01% загальної дисперсії та включає в себе співпереживання (0,564) та екологічну спрямованість (0,555).

Таким чином, екологічна самосвідомість має емоційно-емпатійні, суб'єктні гуманістичні та діяльнісні характеристики, що забезпечують здатність особистості до усвідомлення себе одночасно і частиною живої та неживої природи, й унікальним суб'єктом системи «Я – Світ».

Висновки до другого розділу

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження особливостей розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці можна зробити наступні висновки:

1. Встановлено нерівномірність розвитку всіх структурних компонентів екологічної самосвідомості. У юнацтва домінуючим є когнітивний компонент екологічної самосвідомості. Афективний та конативний компоненти мають середній рівень розвитку, а найменш розвиненим є ціннісно-рефлексивний компонент, який репрезентує непротиборницьке ставлення до природи та екоцентричне ставлення до Світу.

2. У ранньому та зрілому юнацькому віці спостерігається позитивна динаміка рівня розвитку окремих компонентів екологічної самосвідомості, які мають статеві відмінності. Встановлено, що у хлопців спостерігається зростання когнітивного та конативного компонентів. У дівчат виявлено позитивну динаміку розвитку афективного та конативного компонентів. Ціннісно-рефлексивний компонент має низькі показники протягом усього юнацького віку у представників обох статей.

3. Емпірично знайдено статево-вікові, демографічні та професійні особливості у розвитку компонентів екологічної самосвідомості юнацтва. Визначено статево-вікові статистично значущі відмінності у розвитку конативного компоненту: хлопці раннього юнацького віку мають нижчий рівень природоспрямованої поведінки та її рефлексії, порівняно з дівчатами-ровесницями. У зрілому юнацькому віці таких відмінностей не встановлено. Дівчата зрілого юнацького віку мають вищий показники розвиненості

афективного компоненту. Впродовж усього юнацького віку у дівчат, порівняно з хлопцями, виявлено вищий рівень розвитку когнітивного компоненту. У розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту значущих статевих відмінностей не виявлено.

Визначено, що існують демографічні відмінності у розвитку компонентів екологічної самосвідомості. Юнацтво, що проживає у сільській місцевості демонструє значно вищий рівень розвитку афективного компоненту (емоційної чутливості до природи), порівняно з однолітками, що проживають у місті. Юнаки, що проживають в місті та селі мають достовірні відмінності у інтеграційній спрямованості на природу. Хлопці та дівчата, що проживають у місті демонструють нижчий рівень екологічної спрямованості, порівняно з однолітками, що проживають у сільській місцевості.

4. Доведено системотвірну функцію емпатії та знайдено базові (домінуючі) чинники розвитку екологічної самосвідомості. Визначено, що чинниками детермінації екологічної самосвідомості юнацтва є інтегральна емпатія, її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також особистісні чинники: самооцінка, рівень актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності. Емпірично встановлено статистично значущі взаємозв'язки між компонентами екологічної самосвідомості та відповідними чинниками впродовж усього юнацького віку.

5. Емпірично виявлено суб'єктно-особистісні властивості (емоційно-емпатійні, суб'єктні, гуманістичні та діяльнісні), що детермінують розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці. Факторизація показників діагностично визначених чинників розвитку екологічної самосвідомості репрезентувала систему її базових факторних детермінант: «Афективно-емпатійний» – детермінує афективний компоненту, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивний, «Гуманістично спрямований» – конативний та

ціннісно-рефлексивний компонент, «Діяльнісно-спрямований» – репрезентує екологічно спрямовану діяльність.

6. Встановлено *статеві* особливості чинників розвитку екологічної самосвідомості: для хлопців домінуючим є фактор «Емпатійно-діяльнісний», для дівчат – «Пасивно-емпатійний»; визначено *професійні* особливості розвитку феномену: для юнаків, напрям навчання яких відповідає типу професій, «Людина – природа» та «Людина – знакова система», домінуючим є фактор «Афективно-діяльнісний»; для юнаків, напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – людина», домінуючим визначено «Гуманістично-афективний» фактор.

У другому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [22, 59, 68, 69, 78, 80, 107, 105, 147, 185, 257].

Матеріали другого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора, як: [124, 125, 126, 128].

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1. Вихідні принципи побудови та змістове наповнення програми розвитку екологічної самосвідомості

В теоретичному (див. розділ 1, п. 1.3.) та емпіричному (див. розділ 2, п. 2.3.) дослідженнях визначено, що структура екологічної самосвідомості особистості складається з компонентів які притаманні самосвідомості особистості, проте, оскільки екологічна самосвідомість не є тотожним їй явищем, а спрямована на усвідомлення свого місця у природі, у ноосфері, у Світі, то структура екологічної самосвідомості доповнюється унікальними, притаманними лише їй змістовними характеристиками кожного з компонентів.

Емпірично встановлено, що чинниками екологічної самосвідомості юнацтва є інтегральна емпатія, її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також такі особистісно-суб'єктні чинники як самооцінка, рівень актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності.

Знайдено статистично значущі взаємозв'язки між компонентами екологічної самосвідомості та відповідними чинниками впродовж усього юнацького віку. Показано, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості та її компонентів в юнацькому віці.

Встановлено, що розвиток адекватної самооцінки та здатності до рефлексії обумовлює вікові психологічні новоутворення та якісні трансформації самосвідомості. Визначено, що розвиваючи в осіб юнацького віку інтегральну емпатію, самооцінку та здатність до рефлексивної

життєдіяльності, здійснимо вплив на якісну зміну всіх компонентів екологічної самосвідомості.

З огляду на вище наведене, завдання формувального експерименту вбачаємо такими: визначення кола учасників формувальної та контрольної групи досліджуваних з урахуванням статевого, демографічного, професійного розмаїття; розробка програми розвитку екологічної самосвідомості осіб юнацького віку; експериментальна апробація впровадження програми; зіставлення та порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження контрольної та експериментальної групи; визначення закріпленості у часі результатів впровадження програми у формувальному експерименті.

Теоретичною основою створення комплексної програми розвитку екологічної самосвідомості стали:

- основні положення екологічної спрямованості особистісного розвитку (С.Д. Дерябо, Є.А. Клімов, В.І. Панов, Ю. М. Швалб та ін.) [68, 164, 237];
- підходи гуманістичної психології до розвитку особистості як унікальної цілісної системи, що здатна до саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації [250];
- принцип «емоційного природорозуміння» В. А. Ясвіна, згідно з якими усвідомлення себе невід’ємною часткою природи, емоційне не прагматичне сприймання себе частиною Всесвіту призводитиме до розвитку усіх аспектів екоспрямованої особистості [248, 250];
- принцип емоційно-раціонального усвідомлення ситуацій взаємодії з навколишнім середовищем Л. П. Журавльової, який базується на актуалізації афективно-когнітивно-конативних механізмів емпатійних ставлень.

Відтак, відповідно до основних теоретичних положень створювались умови для обов’язкового емоційного включення суб’єкта в систему «Я – Світ», відчуття емоційної єдності з ним; актуалізації рефлексії переживань та емоційних ставлень до Світу, усвідомлення себе частиною цілісного утворення «Я – Світ»; розвитку емпатії до Світу та Іншого; усвідомлення доцільності екологічно-спрямованого, непротиборницького суб’єкт-

суб'єктного ставлення до оточуючої природи; усвідомлення практичного впливу на природу та перетворення егоцентричної та антропоцентричної самосвідомості на екоцентричну.

Одним із результатів апробації розвивальної програми є розвиненість усіх компонентів екологічної самосвідомості: свідоме планування екоцентричних відносин зі Світом, усвідомлення себе суб'єктом екосистеми, розвиток зоо-, фіто-, homo- та універсального емпатійних ставлень, розвиток суб'єктивного (особистісного, емоційного ставлення) до природи, керування гуманістичними принципами під час взаємодії з об'єктами природи.

Для цього була розроблена програма розвитку екологічної самосвідомості особистості. Структура програми реалізовувалась у двох формах: соціально-психологічного тренінгу (60 годин) – 15 зустрічей та роботі у «Відновлювальному Колі» (30 годин) – 15 зустрічей.

Тренінг будувався відповідно до загальних правил роботи в умовах соціально-психологічного тренінгу. Закритість та конфіденційність: склад тренінгової групи незмінний протягом усього тренінгу, учасники зобов'язуються не передавати третім особам не включеним у тренінг інформацію про учасників групи; «тут і зараз»: учасники обговорюють теми, що стосуються змісту тренінгу; «я-висловлювання»: висловлювання лише від першої особи, узагальнення, безособові висловлювання, висловлювання від третьої особи не дозволяються; відмова від оціночних суджень: в ході тренінгу кожен учасник має можливість висловитися та бути почутим без оціночних висловлювань; позитивний зворотній зв'язок: висловлювання підтримки, активне слухання; відкритість та щирість у висловлюванні при побудові стосунків з учасниками групи для створення атмосфери довіри; включеність у роботу: учасники тренінгу приймають зобов'язання активної взаємодії з іншими учасниками та тренером; дотримання неконкурентні стосунки: відсутність ситуацій змагання, програшу, незадоволеності результатом [66, 132, 150, 175, 186, 199, 202, 218, 235].

Впродовж тренінгових занять з учасниками використовувались наступні форми роботи: дискусії, обговорення, аналіз проблемних ситуацій, ігрові методи, психотехніки, перегляд просвітницьких фільмів, тощо.

Робота в Колі – специфічний вид групової роботи, який нині набуває широкої популярності [66]. Розробники рекомендацій до проведення кіл (Дацько С., Мараховська Т., Андрєєнкова В.) стверджують, що «коло є достатньо потужною груповою практикою, що може глибоко впливати як на учасників, так і на самого ведучого» та бути джерелом глибоких якісних змін в світосприйнятті учасників Кола [66].

Для розвитку екологічної самосвідомості ми використовували три загальноприйнятих типів Кіл (Коло цінностей, тематичне Коло, Коло прийняття рішень) і два Кола, питання в яких стосувалися безоціночного прийняття Іншого, – (Коло прийняття) та заключна зустріч програми (Коло цінностей), що мала на меті узагальнити отриманий учасниками досвід. Робота в колі підкорялась низці цінностей, про які спільно домовлялись учасники Кола: взаємоповага, здатність прийняти унікальність та неповторність іншої людини, уникнення оціночних суджень, розуміння того, що цінності, переконання, життєвий досвід у кожного особливий та унікальний; чесність (готовність висловлюватися щиро, не приховувати своїх думок та переживань), сміливість у висловлюванні переконань, неконформність; співпереживання (здатність до емпатії виражена у співпереживанні та співчутті; прощення: готовність вибачати, йти на компроміс, розуміння інших людей; любов до природи: цінність, яка інтегрує у собі всі попередні, поєднуючи їх у єдине смислове ціле) [66].

Робота в колі підкоряється певним правилам: висловлювання мають бути щирими і відвертими, при цьому з повагою до присутніх, висловлюватися потрібно чітко та стисло, не відступаючи від основних питань [66]. Обов'язковим є дотримання ритуалу відкриття та закриття Кола – це створює ситуацію успіху та відчуття завершеності. Ритуал відкриття: «Я радий вітати вас у цьому Колі, сподіваюсь кожен для себе візьме з цього Кола

щось корисне. Мир!», ритуал закриття: «Я дякую усім за участь у нашому Колі, мені було приємно працювати з вами. Хай позитивні емоції з Кола супроводжують вас постійно. Мир!» [66].

В основу тренінгової програми покладено метод емоційно-раціонального усвідомлення ситуації взаємодії в рамках тренінгової групи [175]. Емоційно-раціональне усвідомлення передбачає актуалізацію емоційних та когнітивних механізмів емпатії. Така актуалізація допомагає осмислити, проаналізувати не лише власні переживання, почуття, настрої, а й відобразити, відчувати й зрозуміти стан іншої людини, її внутрішній світ з метою побудови оптимальної міжособистісної взаємодії.

Результатом апробації методу було вирішення низки завдань: досягалося кілька цілей: актуалізація та розвиток механізмів інтегральної емпатії (рефлексивних, децентраційних та антиципаційних процесів); розширення, наповнення конкретним змістом та поглиблення самосвідомості суб'єкта; розвиток умінь адекватно відображати внутрішній світ партнера під час міжособистісної взаємодії і на цій основі коректувати поведінкові стратегії як власні, так і партнера, максимально задовольняючи інтереси всіх взаємодіючих сторін, налагоджуючи між ними співпрацю [132, 150, 175, 186, 199, 202, 218, 235].

У розвитку використовувались наступні методи: метод екологічної лабіалізації – в результаті яких учасники програми усвідомлюють неефективність та регресивність прагматичних, споживацьких, суб'єкт-об'єктних стосунків з природою [54]; метод екологічної художньої репрезентації природних об'єктів – актуалізація емоційно-естетичного сприймання об'єктів природи [87]; метод екологічної ідентифікації – можливість поставити себе на місце природного об'єкта., занурення в ситуацію, простір, обставини взаємодії з ним [87]; метод екологічної емпатії – співпереживання особистістю стану об'єкта природи, співчуття йому, ідентифікація з ним, а також рефлексія своїх переживань у емпатогенній

ситуації [131]; метод екологічної рефлексії – аналіз власних вчинків по відношенню до Світу [87].

Програма складає три змістових блоки, що спрямовані на розвиток окремих компонентів екологічної самосвідомості. Перший блок – «Emotion» спрямований на розвиток емоційної сфери, емпатійності особистості, здатності емоційно сприймати Світ. Другий блок – «Reflection» спрямований на усвідомлення наслідків свого перебування у природі, здатності критично оцінювати свої емоції та прогнозувати природозберігаючу поведінку. Третій блок – «Action» спрямований на розвиток практичних навичок поведінки. Особлива увага звертається на екологічність побутової сфери щоденного життя та впровадження природозберігаючої поведінки в повсякдення учасників програми.

Змістове наповнення програми розвитку екологічної самосвідомості

«Emotion. Reflection. Action (ERA) ».

Перший блок психокорекційної програми – Emotion:

На першому занятті учасники ознайомлюються з темою, цілями та завданням програми «ERA», рефлексують психоемоційний стан учасників, налаштовуються на позитивний результат в діяльності.

Повідомлення учасникам мети, завдань тренінгу, способу та умов проведення, мотивація до участі в роботі. Вправа на знайомство: учасникам пропонується за допомогою одного іменника, одного прикметника і одного дієслова описати свої емоції та переживання тут і тепер і очікування від участі у тренінгу. (Тут і далі всі записи учасники роблять в окремий «покетбук», який зберігатиметься не тільки протягом тренінгу, але й надалі), обговорення отриманих результатів.

Вправа «Оберіг». Мета: розширення досвіду метафоризації, актуалізація емпатійних переживань, утримання учасників в межах тренінгових завдань.

Особливості проведення: після актуалізації досліджуванним пропонується протягом 15 хвилин знайти собі оберіг з природних матеріалів який би асоціювався у учасника з самим собою. Умова: амулет має викликати

приємні відчуття, бути тривким до фізичних впливів та мати невеликі розміри (оптимально 2 см на 2 см).

Обов'язкові запитання для обговорення: Чому обрали саме такий предмет? Які асоціації та які емоції викликає? Якби він міг говорити про що він би розповів?

Завдання: Зберігати цей амулет до завершення тренінгу, якщо між тренінговими зустрічами у учасника виникатимуть складні суперечливі питання морального характеру, то «звернувшись» до амулету задати собі питання «Що б зробив би я «майбутній»?»

Вправа «Шум вітру». Мета: розвиток здатності до рефлексії та емоційного відгуку на стан Іншого.

Процедура: учасники програми в колі займають зручну позицію, закривають очі та розслабляються, водночас слухаючи звуки природи, створюють позитивні мислеобрази, що допомогли б їм відчувати Світ.

Обов'язкові запитання тренера до учасників протягом обговорення обговоренні (звернути особливу увагу на щирість відповідей): Що відчуваєте? А який настрій має природа яку ви чуєте? Чому? Який у вас настрій? Якби ви були (дощем, вітром, сонцем), то якими б ви були? Що могли б зробити? Що зробило б вас сильнішим у житті? Як природа та світ можуть допомогти вам у реалізації ваших цілей?

Вправа 5. Психогімнастика «Спонування до справи». Мета: навчитися налаштовувати емоційний зв'язок, напрацювання впевненості в собі, та уміння відкрито вести діалог [175, с. 29].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: щоразу вранці, під час пробудження задаємо собі два запитання «Звідки я можу отримати емоційний ресурс?» «Який об'єкт природи мені його надає? Чому». Результати фіксуються у «покетбук».

Заняття № 2.

Робота в Колі – «Коло цінностей».

Тривалість заняття: 2 години.

Уточнення: Коло цінностей – традиційно [66] проводиться одним з перших в циклі тренінгових зустрічей.

Мета: сформувати спільні цінності, підтримати атмосферу взаєморозуміння, налаштувати учасників на відкритість та дружність стосунків.

Форма проведення:

«Хранитель Кола» (на першому занятті це тренер) інформує про особливості роботи в Колі та правила його відкриття та проведення [66]. Правила участі мають бути надруковані та розташовані на фліпчарті або дошці протягом усього заняття:

Ввідна частина: Ритуал відкриття Кола.

«Ми сьогодні зустрічаємося в незвичному але ресурсному форматі, наші зустрічі перемежовуватимуться роботою в Колі, оскільки така зустріч дає змогу висловитися кожному, бути впевненим, що його без оцінювання вислухають, а відтак це можливість бути щирим та відвертим. Але для продуктивної роботи нам потрібно строго дотримуватися таких правил Кола:

- В Колі користуються Братиною – це ємність яка символізує єднання усіх учасників. Говорити в Колі може лише той, у кого в руках зараз знаходиться Братина.
- Учасники, які потрапили до Кола не мають права його покинути аж до завершення зустрічі.
- Все, що висловлене в колі – залишається в між учасниками і не передається стороннім особам.
- Братина переходить від учасника до учасника, поки не залишиться тих, хто хотів би висловити думку.»

Питання, які виносяться на Коло: Який у вас зараз настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло?

1. Домашнім завданням усім нам було подумати звідки ми можемо отримати емоційний ресурс та який об'єкт природи нам його надає і чому, поділимося результатами нашої роботи.

2. Яка хороша річ з вам трапилася протягом цього тижня?

Ритуал закриття кола

Заняття № 3.

Мета: Опосередкований розвиток здатності до співпереживання та співчуття, розвиток емоційної рефлексії, здатності до самоаналізу.

Тривалість заняття: 3 години.

Вправа 1. «Книга джунглів»

Мета: ідентифікація з тваринами та рослинами, розвиток емпатії.

Процедура: учасникам пропонується вибрати собі «тотемну тварину» та протягом 20 хвилин потрібно стати нею, перейнявши усі поведки та рухи її. Свій вибір не пояснюється. Потрібно у образі тварини взаємодіяти з іншими. Вираження внутрішнього світу тварини, а не лише її зовнішніх поведок. Ситуації для програвання: «Хижаки та травоядні на водої», «Ви потрапили в капкан», «Ви зустрілись з другом», «Вам потрібна допомога, подайте сигнал так, щоб інші вам допомогли».

Обов'язкові питання для обговорення: Які емоції відчули коли почули завдання? Чому обрали саме таку тварину? Які у вас з нею є спільні та відмінні риси? Як відбувалась взаємодія з іншими «тваринами»? Чи змінились ваші емоції в кінці вправи?

Вправа 2. «Соняшник»

Мета: розвиток уміння зануритися у світ іншої людини, відображення емоцій іншої людини в собі самій.

Підготовка: клас чи територія на вулиці, де можна було б пересуватися, картки з записаними ситуаціями.

Процедура: ввідне слово «Соняшник – дивовижна рослина, не чекаючи, коли до нього повернеться сонце, він сам шукає його світла, розвивається та наповнюється сонячним теплом. І іноді, навіть жаль, що люди не соняшники. Як часто ми відвертаємося від тих, хто нам може принести тепло, не чуючи їх, в бажанні щоб на нас звернули увагу, нам допомогли. Давайте повчимося у соняшника звертати увагу на інших людей, вчуватися в їх слова емоціями.»

Група об'єднується в пари та отримує картку з ситуацією, в основі якої лежить певне емоційне переживання. На початку вправи учасники попарно стають спинами один до одного. В ході розмови, висловлення думок, намагання пояснити ситуацію та свою поведінку учасники не мають можливості бачити обличчя один одного, але якщо якісь слова виявилися влучними, то учасник має право повернутися. Вправа завершується, коли один з учасників зі словами «Я почув тебе і повертаюсь до тебе!» - повертається до товариша обличчям.

Ситуації для програвання:

«Ви два друга, що посварилися один з одним. Спробуйте переконати друга в своїй правоті, або вибачитися так, щоб він вас пробачив».

«Нещодавно ви дізналися, що один з ваших одногрупників вважає що, ви про нього пліткували. Але це не правда! Спробуйте переконати одногрупника у тому, що ви цього не робили».

«Ви пообіцяли виконати прохання коханої людини, але не зробили цього. Вам дійсно жаль і прикро. Спробуйте переконати її у тому, що ви насправді визнаєте провину.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Як ви відчували себе коли вибачались? Коли вибачали? Чи виникали у вас негативні емоції? Які? Вони змінювалися в ході виконання вправи? Яким було спілкування без зорового контакту? Як невербальна та вербальна комунікація може нам допомогти зрозуміти іншу людину?

Вправа 3. Психогімнастика «Вихр емоцій». Мета: розвиток експресивності та виразності поведінки, уміння чітко сигналізувати про свій емоційний стан [175, с. 30].

Вправа 4. «Образ внутрішнього світу». Мета: розвиток рефлексії та метафоричності побудови мисленнєвих образів, тренування уміння знімати напругу, розвиток уміння налагоджувати симбіотичний гармонійного зв'язку свого внутрішнього світу з зовнішнім оточенням [38].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: Познайомитися з новою для вас людиною, яка не пересікається з вами в інтересах, цінностях, ідеалах, поспілкуватися з нею не менше ніж десять хвилин та спробувати прийняти її судження такими як вони є. Не бійтеся вийти з зони комфорту: це може бути мамина подруга з якою ви лише віталися та ніколи не розмовляли, друг вашого друга на якого ви ніколи не звертали уваги, студент старших курсів, викладач, який у вас не викладав жодного предмету, тощо. Тему розмови та свої враження занотуйте. Підсумкова рефлексія.

Заняття № 4.

Коло прийняття.

Тривалість заняття: 2 години.

Мета: актуалізувати уміння, отримані на попередньому занятті, обговорити враження.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? З ким вам вдалося познайомитися протягом цього тижня? Що це була за людина? Чим вона мене зацікавила? Які почуття у мене викликало це знайомство? Чи є можливість подальшої перспективи розвитку нашого спілкування один з одним?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 5

Мета: розвиток вербального вираження емоцій, формування навички активного слухання, розвиток критичності мислення.

Тривалість заняття: 3 години.

Вправа 1. «Ви тільки уявіть!»

Мета: розвиток емпатійності, емоційної насиченості, позитивного сприймання навколишнього Світу.

Процедура: Учасники займають зручну їм позу, розслабляються, встановлюють помірне дихання та візуалізують мислеобрази.

Інструкція: «Крок перший: уявіть знайоме приміщення в якому ви відчуваєте себе комфортно, затишно. Це може бути будь-яка кімната: ваша кімната або ваша дитяча в батьківському домі, затишна кухня, де разносяться пахощі кави, фортеця, яку ви побудували з ковдр, коли були зовсім маленьким, це може бути будь-яке інше приміщення. Що це за кімната? Там світло від сонця чи навкруги м'яке електричне світло? Вас оточують якісь предмети? Які? Звідки вони там, як ви гадаєте? Візьміть один з цих предметів в руки, що це? Про що він вам нагадує? Які емоції у мене з ним пов'язані? Як ви себе відчуваєте у цьому приміщенні? Там є ще хтось крім вас? Зверніться до простору, що вас оточує, запитайте його, які ресурси він вам може надати. Почуйте відповідь.

Це місце – ваш «мікрокосм» в якому ви відчуваєте себе найзатишніше, в емоційно складних ситуаціях зверніться до цього місця, нехай воно наповнить вас енергією.

Крок другий: уявіть зимовий ліс. Він чорно-білий, дерева вкриті снігом, вам досить холодно там знаходитись. Згадайте, як часто в житті ви потрапляти в ситуації, коли вам було холодно й не затишно. Ці ситуації і є цей ліс.

Але придивіться уважніше – сніг починає танути, його все менше, вийшло сонце, сніг майже весь зійшов. Наступає весна. Дерева зеленішають, ліс прокидається та наповнюється звуками природи, прилетіли та співають птахи, все квітує, за весною прийшло тепле літа, а далі – щедрa осінь. Так і неприємні життєві ситуації, що є у нашому житті – це природньо, як і природний зимовий ліс. Але після холодних зим завжди приходить тепла пора. В нашому житті все так само – складні ситуації допомагають нам гостріше та чіткіше відчувати оточуючу дійсність, цінувати її.

Ліс, на відміну від затишної кімнати, – це наш «макрокосм», все те, що знаходиться поза нами – навряд чи ми можемо нарікати на погану погоду чи прихід зими, але ми можемо прийняти їх як неминучі явища природи, які рано чи пізно закономірно зміняться сонячною весною. Світ дружній до вас. Усвідомте, що та маленька затишна кімната також знаходиться серед лісу – це

дві сторони нашої природи - бурхливість природи та тихий спокій який ми можемо серед неї знайти.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Які почуття у вас викликало затишне приміщення? Як ви там себе відчували? Які там були предмети, з чим вони у вас асоціювались? Які почуття викликав ліс? Наскільки легко вдалося візуалізувати зміну Зима-Весна-Літо? Як отримані уміння уявляти відсторонено життєві ситуації можуть стати вам в нагоді у щоденному житті? Опишіть свої емоції під час перебуванні в кімнаті та в лісі.

Вправа 2. «Експресія»

Мета: розвиток уміння вивільняти емоції, вивільняти їх опосередковано, перенесення внутрішніх станів у зовнішнє вираження.

Підготовка: учасники мають бути в зручному робочому одязі, ватмани, сині, жовті, зелені, білі, чорні, червоні фарби, великі пензлі, гумові рукавички.

Процедура: Учасники розташовують на горизонтальній поверхні ватмани (на підлозі чи столах) та через образотворче мистецтво пробують виразити власний емоційний стан.

Інструкція: «Згадайте найсильнішу емоцію яка вами заволодівала протягом останніх трьох тижнів, але яку ви не змогли висловити. Якою вона була? Зараз у вас є можливість виразити емоції так, як вам тоді не вдалося зробити. Подивіться на папір, він чистий та білий і ви можете через творчість висловити всі емоції які вас охоплюють. Не хвилюйтеся, якщо вважаєте, що не вмієте малювати, адже це тут не головне.

Уявіть, що ви стихія – безкомпромісна і безжалісна, фарби – дощ, злива, град, сніг, хуртовина, бурні потоки води. Стихія не сумнівається, не жалкує, не соромиться, вона просто підкорює собі все. Підкоріть собі цей білий лист. Наберіть синього кольору на пензлі, струсніть їх на папір – це впали перші краплі дощу. Не зупиняйтеся і не бійтеся – висловіть свої емоції. Дощ не вщухає, все більше і більше фарби падає на папір. С пробуйте передати ваш стан.»

Уточнення: Важливо створити у учасників відчуття свободи та. Під час виконання вправи тренер має підходити до кожного учасника та підбадьорювати його.

Обов'язкові запитання для обговорення: Покажіть свої картини. Це ви та ваше уособлення. Що ви відчували в процесі роботи? Як ви відчували себе у ролі стихії? Які ви фарби обирали? Чому? Які емоції у вас зараз?

Вправа 3. Психогімнастика. Мета: усвідомлення успіху в спілкуванні від кожного учасника, налагодження контакту зі Світом у собі, як умовою успішного розуміння інших. Особливості: «Передавач» інформації повинен робити все чітко, ясно, зрозуміло, тобто має з'явитися розуміння того, що успіх в контактах залежить від обох сторін. «Приймач» має концентруватися на «дешифруванні інформації, яку йому передає партнер. [175, с. 36]

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: У своєму «покетбук» зобразити своє «Місце сили» - уявне чи реальне місце в Світі, яке могло б стати для вас ресурсом.

Заняття № 6.

Коло прийняття рішень.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: актуалізувати уміння вивільняти емоції, розвиток уміння емоційно висловлюватися

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я входжу в Коло? Яке Місце сили зобразив кожен? Що воно для вас? Який ресурс воно може вам надати? Кого б ви могли запросити до свого Місця сили? Які зміни у вияві своїх емоцій ви помітили?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 7.

Мета: забезпечення емоційного розвитку учасників тренінгу, розвиток спостережливості та критичного ставлення до своїх емоцій та переживань, розвиток консонансної емпатії.

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. «Абсолютна краса»

Мета: розвиток уміння емоційно сприймати оточуючий Світ, усвідомлення своєї приналежності до нього.

Підготовка: забезпечити можливість проводити заняття на вулиці, карімат, «покетбуки», ручки, олівці.

Процедура: Заняття проводиться (парк, пришкільна, приуніверситетська територія, місце за містом) на вулиці. Учасники розташовуються, лежачи на каріматах, так щоб утворилось коло, головами до центру кола. Сприймання Світу відбувається протягом 5-6 хвилин, далі – кожен учасник описує, що він помітив та обов'язково – свої почуття у цей момент.

Інструкція: «Подивіться на Світ який нас оточує, на його різнобарв'я та різноманіття. Протягом п'яти хвилин фіксуйте у своїй свідомості його відбиток, намагайтеся вловити та запам'ятати найменшу дрібницю: освітленість, кольори, звуки, запахи, температуру, вітряність. Спробуйте осягнути природне різноманіття усіма органами чуттів.

Після споглядання закрийте очі та опишіть, що вас оточує в цей момент, відтворивши у своїй уяві образи, які ви запам'ятали, опишіть їх та які емоції при цьому у вас виникли?

Запишіть, те що запам'ятали до покетбука.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Наскільки складно чи легко було налаштуватися на споглядання? Які об'єкти природи було легше запам'ятати, а які складніше? Як змінювалися ваші емоції протягом вправи?

Вправа 2. «Я тебе бачу»

Мета: розвинути здатність до співпереживання, навчити свої вербалізувати емоції.

Процедура: Учасники об'єднуються в пари та розташовуються один навпроти одного. Завдання – подивитись у вічі один одному, посміхнутись, 2-3 хвилини розглядати свого партнера, знайти у ньому те, що партнеру в ньому

подобається і те, що він хотів би мати у себе. Інший учасник проговорює свої думки.

Інструкція: «Подивіться уважно один на одного. Ми всі діти Світу: чимось дуже схожі один на одного, а в чомусь – абсолютно унікальні. Посміхніться один одному та Світу навколо. Погляньте – кожен з нас є неповторною частинкою всесвіту. Ми всі його породження, всі один з одним зв'язані. Придивіться до товариша, яка його риса вам найбільше подобається? Чому? Скажіть йому кілька приємних теплих слів. Зауважте, які емоції при цьому відчули ви. Зверніть увагу на свої почуття та переживання у цей момент. Поділіться ними з нами.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Чому саме ця риса партнера вам до вподоби? Чому? Які емоції ви відчули в момент, коли ділилися спостереженнями з товаришем? Наскільки вони були для вас сильні? Незвичні? Якими словами їх можна було б описати?

Вправа 3. Психогімнастика. Мета: розвинути вміння «безмовного» слухання (власне безмовне слухання, уточнення, переказ, розвиток думок партнера), вміння налаштовуватися на контакт з природою, відкриття у собі внутрішніх ресурсів [175].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: визначити дві своїх особистісних риси, які є позитивними та слугують рушійним фактором вашого життя. Запропонувати сфери вашого життя, де це можна було б застосувати і спробувати втілити в життя.

Заняття № 8.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: сформувати почуття впевненості в собі, закріпити вміння висловлювати свої почуття та емоції.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Які особистісні риси для вашого розвитку ви

відшукали? Як вони можуть стимулювати саморозвиток? В яких ситуаціях протягом минулого тижня вони проявився? Як ви відчували себе в цей момент?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 9.

Мета: розвиток екоцентричної спрямованості особистості.

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. «Що Світ мені?..»

Мета: рефлексивний підсумок першого блоку психокорекційної програми.

Підготовка: папір, ручки.

Процедура: учасники протягом 10 хвилин записують, що позитивного та негативного вони отримали від природи, після закінчення записів – обговорення.

Інструкція «Згадайте наші попередні зустрічі, що вам найбільше запам'яталось? Які емоції у вас викликали ці враження? Так і оточуюча нас природа здатна переповнити нас новими переживаннями. Сконцентруйтеся та подумайте, що у вашому житті є гарного завдяки природі? А чи є якісь речі, які вам не подобаються? Розлінуйте лис на дві колонки і впишіть, що хорошого і що поганого ви отримали від природи».

Обов'язкові запитання для обговорення:

При обговоренні обов'язково звернути увагу учасників, що кожен з них власне є дитям природи і в першу чергу має завдячувати їй цим. Які висновки можна зробити? Що я очікую від оточення? Що мене надихає та стимулює до розвитку?

Вправа 2. «Що я Світу?..»

Мета: підсумок першого блоку психокорекційної роботи – визначення подальших напрямків розвитку.

Підготовка: папір, ручки.

Процедура: учасники протягом 10 хвилин записують, що позитивного та негативного від них отримала природа, після закінчення записів – обговорення.

Інструкція: «Людина цікава істота. Ми особливі тим, що завжди хочемо отримати більше, ніж маємо в реальності. Дуже часто свої бажання задовольняємо не рахуючись з тим, що нас оточує? Користуємось природними вичерпними копалинами, нищимо природу не задумуючись про наслідки. Здавалося б, що конкретно кожен з нас не таку вже й велику шкоду приносить, але загалом об'єми можуть бути дуже вражаючими. А чи віддаємо ми природі щось навзаєм? Хто з нас в останнє садив дерево? Хто взагалі колись з нам садив дерево? А скільки ми протягом життя вже встигли використати паперу?

Сконцентруйтеся та подумайте, що я дав хорошого природі і що – поганого? Запишіть ваші думки.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Які списки у вас вийшли? Які враження? Який список довший і більш насичений? Порівняйте його зі списком з попередньої вправи. Які думки та емоції у вас виникають з приводу цього?

Вправа 3. Психогімнастика. Мета: розвиток уміння вербально висловлювати свої почуття, обговорювати свої переживання та враження [175].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: подумати, яку одну корисну річ я можу зробити для природи та втілити її у життя.

Заняття № 10.

Коло прийняття.

Тривалість 2 години.

Мета: обговорити попередні заняття, колегіально (під керівництвом тренера) визначити шляхи подальшої роботи.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Що вам найбільше запам'яталось з наших занять, поділіться враженнями? Які у вас очікування щодо подальшої нашої роботи? Яку корисну річ для природи ви зробили на минулому тижні? Які у вас виникли емоції у зв'язку з цим? Чи плануєте продовжувати це робити і надалі?

Ритуал закриття Кола.

Другий блок психокорекційної програми – Reflection.

Заняття № 11.

Мета: розвиток екоцентричних рефлексивних ставлень до природи.

Тривалість 3 години.

Вправа 1. «Створення карти моїх місць»

Мета: показати, що простір, який нас оточує може стати джерелом наших емоційних ресурсів.

Підготовка: карта міста, папір формату А1, кольорові олівці, фарби, ручки, лінійки.

Процедура: Учасники на карті міста в якому вони проживають відмічають свої улюблені місця, маршрути, позначаючи, що саме їх так приваблює в тих місцях (алеї, парки, цікава архітектура, затишність вуличок, скупчення кафе, малолюдність, можливість побути на самоті, тощо).

Обов'язкові запитання для обговорення: Чи звернули ви увагу, що на карті залишилося багато місць в яких ви не побували? Які б з таких місць ви хотіли б відвідати? Зверніть увагу, що всі маршрути кружляють навколо вашого дому і ви повертаєтеся все одними ж і тими маршрутами, як ви думаєте, з чим це пов'язано?

Вправа 2. «Яблуко». Мета: спонукати до усвідомлення про скінченність нашої планети та обмеженість її природних ресурсів, усвідомлення наслідків егоцентричної спрямованості розвитку людства [211].

Вправа 3. «Закінчи казку». Мета: розвиток рефлексії, екоцентричної спрямованості, уміння критично аналізувати свої вчинки, усвідомлювати, що у кожного вчинку є наслідки, розвиток критичного мислення.

Зачин казки: «Я магічна лісова істота, яка проживає у своїй домівці в хащах тисячолітнього лісу з давніх-давен . У мене є багато родичів, вечорами ми збиралися на квітучих галявинах, танцювали та висловлювали подяку нашим ідолам, що оберігають нас.

Одного разу ми, як завжди, зібралися на нашій найбільшій та найвеличнішій галявині, щоб в танці висловити подяку за прихід весни. Але раптом я почув дивний скрегочучий звук. Виявилось, що неподалік нас з'явилися великі залізні чудовиська, які випускали дим з труб та гарчали та руйнували наш ліс! Ми вирішили діяти...»

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: на карті України відмічаємо місця, де ми хотіли б побувати і коли.

Заняття № 12.

Коло прийняття.

Тривалість 2 години.

Мета: усвідомити свою приналежність до Світу, нерозривну єдність з ним.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я входжу в Коло? Які місця ви відмітили на карті? Чому саме ці? Яке з цих місць займає перше місце у вашому списку? Що заважало відвідати їх раніше? Цю заваду можна усунути? Як?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 13.

Мета: показати, що простір, який нас оточує може стати джерелом наших емоційних ресурсів

Тривалість заняття: 3 години.

Вправа 1. «Звуки». Мета: розвинути відчуття емоційної єдності з природою. [249]

Вправа 2. Рольова гра «Майстерня планування». Мета: розвиток навичок планування природокористування, на основі принципів сталого розвитку, усвідомлення необхідності активного вирішення екологічних, економічних і соціальних проблем [241]

Вправа № 3. «Господарі планети». Мета: сформувати уявлення про необхідність економного споживання ресурсів, залежності між рівнем споживання і станом планети, необхідності задуматися про майбутнє. [243]

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: в «покетбуках» зображуємо термометр настрою, відмічаємо коливання емоцій та погодні зміни в цей час.

Заняття № 14.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: усвідомлення залежності від природи та неможливості повністю урбанізувати своє життя.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Чи помітили ви закономірності у зміні вашого настрою та явищ природи? Які явища природи, які у більшості викликають негативні почуття, викликають переживання конкретно у вас? Чим це можна пояснити?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 15.

Мета: розвинути почуття відповідальності за оточуючий Світ, розвинути здатність до рефлексії.

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. «Тваринний світ». Мета: розвиток зооемпатії, уміння співпрацювати та налагоджувати контакт з оточенням [211].

Вправа 2. Казкова гра «Перлина». Мета: підкреслити відповідальність кожного за самопочуття іншої партнера, розуміння учасниками значення спільної роботи для досягнення значимих результатів. [228, с. 65].

Вправа №3. «Як мало потрібно для щастя». Мета: сформуванню уявлення про обмеженість ресурсів, показати, що можна вважати надмірним споживанням, вправа спрямована на допомогу учням усвідомити екологічність свого стилю життя [211]

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: переглянути анімований фільм «Війна танукі в періоди Хейсей і Помпоко» (1994 р.).

Заняття № 16.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: усвідомлення школи, яку наносить урбанізація та безконтрольне винищення природи, розвиток співчуття та співпереживання.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я входжу в Коло? Які моральні та етичні питання піднімаються у фільмі «Війна танукі в періоди Хейсей і Помпоко»? Поділіться враженнями, які викликав у вас фільм. Як би ви вчинили на місці танукі? Як ви думаєте, як по іншому міг би завершитися цей фільм? Чому?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 17.

Мета: навчитися усвідомлено будувати взаємини зі Світом.

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. «Ви і є Земля»

Мета: усвідомлення школи, яку приносить природі поведінка людства.

Процедура: Напишіть лист землянам, людям, які користуються усім, що ви їм даєте, але не віддають нічого навзаєм. Листи зачитуються та обговорюються.

Обов'язкові запитання для обговорення: Що вам написала Земля? Що ви могли б відповісти їй у відповідь? Які емоції ви відчували, коли слухали листи до землян?

Вправа №2. «Шкідливі поради». Мета: спонукати до рефлексії того, як можна зменшити свій урбаністичний вплив на планету [211].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: придумати, записати та втілити у життя одну річ, про яку мене попросила Земля.

Заняття № 18.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: формування відповідальної поведінки, розвиток емпатії.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я входжу в Коло? Яке прохання Землі вам вдалося виконати? Які емоції у вас виникли? Що ви відповіли б знайомому, якщо б він запитав «Навіщо це тобі?»?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 19.

Мета: донести до учасників занять про масштаби та незворотність негативного впливу людського фактору для природи.

Тривалість заняття 3 години.

1. Перегляд анімаційного фільму «Могила світлячків» (1998)

Мета: усвідомлення шкоди, яку приносить природі людство.

Обов'язкові питання для обговорення: Які емоції у вас викликав фільм? Що вас найбільше вразило?

Вправа 2. Ділова гра «Чи має людина право на життя» Мета: усвідомлення значимості екологічних проблем шляхом антропоморфізації природних явищ [228, с.80].

Обов'язкові запитання для обговорення: Які враження у вас після вправи? Чи має людство шанс на виживання? Що потрібно зробити, щоб ці

шанси збільшилися? Який вклад кожен з нас може зробити в «лікування» нашої планети?

Вправа 3. Мозковий штурм «Я еколог». Мета: вироблення стратегій природоохоронної поведінки, готовність до активної взаємодії з природою [228].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: підготувати повідомлення (до 1 сторінки) на тему «Екологічні кризи мого міста. Чи ми причетні до цього?».

Заняття № 20.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: актуалізувати необхідність економного використання ресурсів, активної участі у природоохоронних заходах.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Які екологічні кризи є в вашій місцевості? Які на вашу думку можуть нанести найбільшої шкоди? Чому? Чи можемо ми спробувати запобігти цьому? Як?

Ритуал закриття Кола.

Другий блок тренінгової програми – Action.

Заняття № 21.

Мета: усвідомлене екоцентричне ставлення до оточуючого Світу, готовність до дієвого продуктивного екоспрямованої взаємодії з ним.

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. «Мій життєвий простір»

Мета: розвинути дієве ставлення до Світу, навчити використовувати отримані знання (блок програми 1-2) в повсякденному житті.

Підготовка: папір, ручки

Процедура: аналіз свого життєвого простору відповідно до природоохоронної поведінки.

Інструкція: «Ми так звикли до того, що нас оточує, що не помічаємо того, якими коштами для планети це було створене. Огляньте кімнату в якій ми знаходимось. Що з того, що нас зараз оточує корисне для нас і природи? Що з тих предметів, які нас оточують ми можемо змінити чи виправити?»

Обов'язкові запитання для обговорення: Які кроки ми можемо зробити щоб наше оточення стало кращим, приємнішим, дружелюбнішим до природи? Чи є у вашому повсякденному житті місце збереженню природи? Якщо ні, то чому і, що ви можете зробити щоб це виправити?

Вправа 2. «Вибери своє майбутнє». Мета: проаналізувати та усвідомити своє майбутнє при високому рівні споживання та швидкому зменшенню природних ресурсів [211].

Обов'язкові запитання для обговорення: Яке майбутнє ви б хотіли мати? Що треба зробити, що воно стало досяжним? Якою ви бачите нашу планету через три роки? Через п'ять років? Через два десятиліття? Чи хотілося б вам жити на такій планеті? Як можна покращити ситуацію? Хто має цим займатися?

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: прийшовши додому, огляньте свою кімнату, у вас обов'язково знайдуться речі-функції, якими ви не користувалися вже більше року місяців. Принесіть одну таку річ на наступне заняття.

Заняття № 22.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: звернути увагу юнацтва на масштаби бездумної споживацької поведінки, спонукати їх до протидії їй.

Ритуал відкриття Кола. Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Які речі ви принесли з собою? Чому звідки вони у вас взялися? Це подарунок чи покупка? Наскільки ця покупка була свідомою? Чому не користуєтеся цими речами? Як ви думаєте, скільки таких «забутих, непотрібних речей», які скоро перетворяться на сміття

в кожній кімнаті кожного дому? Як можна уникнути збільшення сміття у світі?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 23.

Мета: формувати природозберігаючу поведінку, навчити усвідомлювати споживацьку відповідальність

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. «Екологічні поради»

Мета: розвиток екоцентричної діяльної спрямованості особистості, уміння давати оцінку своїй екологічній поведінці

Процедура: Робота в групах по 3-4 учасники. Учасники мають створити список екологічних порад, яких би вони могли дотримуватись кожен день.

Обов'язкові запитання для обговорення: Чому саме такі поради? Хто з вас і як часто дотримується цих порад? Чому ні? Чому так?

Вправа 2. «Екологічні знаки»

Мета: формування екологічної грамотності

Підготовка: тренер приносить на заняття корзинку з харчовими продуктами з магазину, косметичними засобами, засобами з побутовою хімією.

Процедура: Звернути увагу на маркування на упаковці, його особливості: не токсичність матеріалу, ЕАС, знак повторної переробки «Стрічка Мобіуса», знак «екологічно безпечний продукт», знак відповідності органічним стандартам, озонобезпечність, знак органічного походження, знак «етичності» косметики (не перевіряється на тваринах), тощо.

Обов'язкові запитання для обговорення: Чи звертали ви увагу на ці знаки? Що вони означають? Коли ви робите покупки на що ви орієнтуєтесь у виборі товарів?

Вправа 3. «Магазин». Мета: висвітлити нераціональність вибору товарів нас як покупців, який заснований лише на яскравій упаковці, впливом реклами і стереотипів споживання. [211].

Вправа-гра 4. «Як допомогти «позеленіти» покупцю». Мета: спонукати до зменшення споживацької поведінки, до свідомого використання ресурсів планети [211].

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: зробити покупку в вашому звичайному магазині з стандартним списком речей, які входять у ваш споживацький кошик. Звернути увагу на те, чи позначені ці товари відповідним природоохоронним маркуванням. Записати перелік товарів і відмітки на них.

Заняття № 24.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години

Мета: закріплення схем природоохоронної поведінки

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я входжу в Коло? Чи на всіх товарах були знаки відповідності екологічним стандартам? Чи є особливості цінової політики на товари, які відмічені знаками екологічності? Як ви думаєте, чим це зумовлено? Чи входять ці товари у ваш звичайний кошик? Які думки у вас з цього приводу виникають?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 25.

Мета: звернути увагу на екологію свого життєвого простору, підвищення рівня якості життя.

Тривалість заняття 3 години.

Вправа 1. Знайомство з філософією Марі Кондо.

Мета: визначення шляхів оптимізації витрачання ресурсів землі, проблеми накопичення сміття, бездумної споживацької поведінки.

Підготовка: комп'ютер та проектор.

Процедура: Перегляд та обговорення відео про організацію свого життєвого простору, оптимізацію життя «Нуль відходів» та «Стиль життя за Марі Кондо»

Обов'язкові запитання для обговорення: Чи були ви раніше знайомі з філософією «чистого життєвого простору»? Які емоції вони у вас викликали? Як ви думаєте чи дотримання таких принципів може змінити якість нашого життя? Як ви думаєте, наскільки це реально досягнути в українських реаліях? Як ці принципи ви могли б застосувати вдома?

Вправа 2. «Позбався десяти речей»

Мета: оптимізувати життєвий простір, позбавитися від споживацького баласту, емоційне розвантаження.

Процедура: Учасники уявляють своє житло (кімнату), звертаються подумки до речей що в ньому є (починаючи з найменших) і ставлять собі питання «Чи радує мене ця річ?», «Відколи вона була корисною для мене?», «Чи зможу я без неї обійтися?». Якщо знайшлася така річ, що не приносить, то вони мають її позбутися.

Звернути увагу на те, що насправді віднайти десять непотрібних речей не так складно: старі папірці, ручки, зламані, але не полагоджені речі, одяг, що вийшов з вжитку, тощо.

Обов'язкові запитання для обговорення: Чи знайшлись у вас такі речі? Що саме це було? Як ви думаєте, чому ви раніше не позбулися цих речей? Які почуття у вас викликала думка позбутися їх?

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: вдома втілити в життя результати візуалізації. Записати список речей до «покетбук».

Заняття № 26.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: змінити стиль споживацької поведінки на природоохоронну.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Чи позбулися ви якихось речей? Яких саме? Що ви при цьому відчули? Які у вас емоції зараз? Чи виникла у вас раптова потреба у цих речах? Як змінився ваш життєвий простір? Які емоції він у вас викликає зараз?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 27.

Мета: закріплення схем природоохоронної поведінки, усвідомлення необхідності бережливого ставлення до природи

Тривалість заняття 3 години.

1. Інформаційне повідомлення про філософію життя «Zero waste».

Вправа 2. «Zero waste»

Мета: актуалізувати потребу у обмеженому споживанні та виробляти якомога менше сміття

Підготовка: комп'ютер та проектор.

Процедура: Перегляд відео про природоохоронний рух «Zero waste»

Обов'язкові запитання для обговорення:

- Чи чули ви раніше про філософію, спрямовану на зменшення кількості сміття – «Zero waste»?
- Чи є в ній ідеї близькі вам? Які?
- Як ви думаєте, які її основні переваги та недоліки?
- Чи могли б ми хоча б частково застосовувати цю філософію в життя? Як?

Вправа 3. Мозковий штурм «Як оптимально споживати природні ресурси: реальні шляхи.»

Мета: формування етико-психологічного ставлення до природи, впровадження природоохоронних практик в повсякденне життя.

Обов'язкові запитання для обговорення: Які шляхи мінімізації споживання ресурсів найоптимальніші? Що конкретно кожен з нас може для цього зробити? Яким чином? Кого можна залучити в допомогу?

Завдання, яке виконуємо до наступної зустрічі: протягом двох днів відмовтеся від необдуманих покупок, перед походом в магазин намагайтеся скласти список і не відступати від нього. Результати занотуйте.

Заняття № 28.

Коло прийняття.

Тривалість заняття 2 години.

Мета: закріплення установок на етико-психологічне ставлення до природи.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я входжу в Коло? Чи змінилась ваша споживацька поведінка? Як саме? Які емоції у вас виникають з приводу цього? Як би ви могли оцінити якість вашого життя? Чи змінилась вона? На краще чи на гірше?

Ритуал закриття Кола.

Заняття № 29.

Мета: підведення підсумків третього блоку психокорекційної програми.

Тривалість заняття 2 години.

Вправа 1. «Дружні руки» Мета: налагодження емоційного контакту між учасниками, підтримання атмосфери злагодженої роботи.

Вправа 2. Мозковий штурм: «Хочу діяти! Як?»

Мета: актуалізація кількісних та якісних змін в етико-психологічному ставленні до Світу, напрацювання подальших стратегій дієвої екологічно спрямованої поведінки.

Процедура: учасники складають Кодекс етичного природокористування. Якому кожен з них особисто буде слідувати надалі.

Обов'язкові питання для обговорення: Які основні пункти вашого Кодексу? Що треба зробити щоб неухильно їм слідувати? Які емоції у вас виникли в процесі мозкового штурму?

Заняття №30 (заключне).

Коло успіху.

Тривалість заняття 3 години.

Мета: підсумок усіх тренінгових занять, визначення шляхів подальшого саморозвитку та самовдосконалення.

Ритуал відкриття Кола.

Питання, які виносяться на Коло: Який у мене настрій? З якими емоціями я вхожу в Коло? Відкрийте ваші «покетбуки», перегляньте записи, які ви робили протягом усіх занять. Чи змінилось ваше самовідчуття? Порівняйте себе на початку занять з собою теперішнім. Що змінилось? Яким ви бачите зараз Світ і себе у ньому? Чи змінились ваші звички чи поведінка? Як?

Підсумкове слово ведучого. Прощання. Ритуал закриття Кола.

Таким чином у досліджуваних, впродовж участі в програмі послідовно на кожному з трьох блоків, відбувалась актуалізація відповідних чинників розвитку екологічної самосвідомості: Перший блок «Emotion» спрямований на розвиток емпатійності особистості, здатності емоційно сприймати Світ; другий блок «Reflection» – на усвідомлення наслідків свого перебування у природі, ціннісного ставлення до неї, здатності критично оцінювати свої емоції та прогнозувати власну природозберігаючу поведінку; третій блок «Action» – на розвиток практичних навичок екологічно спрямованої поведінки.

3.2. Результати апробації програми та перевірка їх стійкості після формувального експерименту

Апробація розвивальної програми відбувалася впродовж 2016 – 2017 навчального року на базі технікуму землевпорядкування Житомирського національного агроекологічного університету (м. Ярунь). Експериментальна (34 особи) та контрольна (34 особи) групи формувались на основі добровільної участі досліджуваних, які мали низький та середній рівень розвитку екологічної самосвідомості та були однорідними за віковими,

статевими і демографічними показниками. Показники розвитку компонентів екологічної самосвідомості досліджуваних експериментальної та контрольної груп не мали достовірних відмінностей (за t-критерієм Стюдента).

Після формувального впливу було виявлено зміни в показниках компонентів екологічної самосвідомості у юнацькому віці в експериментальній групі та здійснено їх порівняльний аналіз із відповідними показниками контрольної групи.

Аналізуючи особливості змін у розвитку компонентів екологічної самосвідомості у експериментальній групі можемо констатувати наступне (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники компонентів екологічної самосвідомості учасників експериментальної групи до та після формувального експерименту

Досліджувані	Вік (15-21)	До експерименту				Після експерименту			
		Шкали							
		А	К	К _т	ЦР	А	К	К _т	ЦР
Х	$\bar{x}$ (Т-бали)	32,4	40,3	58,6	32,7	34,4	41,6	58,5	32,3
Д	$\bar{x}$ (Т-бали)	36,9	35,1	41,1	23,5	38,4	37,8	45,5	29,0
Р	$\bar{x}$ (Т-бали)	34,6	37,7	49,8	29,1	36,4	39,7	52,0	30,6

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, К – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент

У юнацтва відбулися статистично значущі зміни у розвитку компонентів екологічної самосвідомості. Найбільші позитивні значущі зміни спостерігаються у показнику афективного компоненту ($t = 3,234$; $p \leq 0,001$) (див. табл. 3.2). Також зросли показники когнітивного ($t = 2,233$; $p \leq 0,05$) та конативного компоненту ($t = 2,074$; $p \leq 0,05$). Показник ціннісно-рефлексивного компоненту не зазнав значущих змін.

У хлопців відбулися значущі зміни в показниках усіх компонентів екологічної самосвідомості, окрім ціннісно-рефлексивного та конативного: у афективному ($t = 2,172$; $p \leq 0,05$), когнітивному ($t = 2,356$; $p \leq 0,05$).

У дівчат встановлено позитивна динаміка всіх компонентів екологічної самосвідомості.

Таблиця 3.2

**Статистично значущі показники розвитку екологічної
самосвідомості в учасників експериментальної групи
(t-критерій Стьюдента)**

Вибірка	Компоненти екологічної самосвідомості				Самоактуалізація особистості					
	А	К	ЦР	КТ	Кч	З.л	Гнуч	Цо	Спр	Сп
Х	2,172 ¹	2,356 ¹	1,622	1,692	1,973	2,621	1,984	2,852	2,522	2,314
Д	3,218 ³	2,014 ¹	2,004 ¹	3,235 ³	1,763	1,453	1,893	1,086	1,857	1,853
Заг. виб	3,234 ³	2,233 ¹	1,640	2,074 ¹	1,852	2,024 ²	1,438	2,705	2,434 ¹	2,115 ¹

Примітки: А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, К – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент; Кч – компетентність у часі, Зн. л – знання про природу людини, Гнучк – гнучкість поведінки, Цо – ціннісні орієнтації, Спр – самоприйняття, Сп – самоповага

Значущо зросли показники афективного ($t = 3,218$; $p \leq 0,001$), когнітивного ($t = 2,014$; $p \leq 0,05$), конативного ($t = 3,235$; $p \leq 0,001$) та ціннісно-рефлексивного ($t = 2,004$; $p \leq 0,05$) компонентів.

В експериментальній групі найбільш виражена позитивна динаміка спостерігається у показниках афективного та когнітивного компонентів, найменших змін зазнали показники ціннісно-рефлексивного компоненту.

Дівчата виявились більш сенситивними до формувального впливу: у них спостерігається позитивна динаміка по всіх показниках компонентів екологічної самосвідомості порівняно з хлопцями.

У контрольній групі статистично значущих змін не встановлено (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Показники компонентів екологічної самосвідомості учасників
контрольної групи до та після формувального експерименту**

Досліджу- вані	Вік (15-21)	До експерименту				Після експерименту			
		Шкали							
		А	К	КТ	ЦР	А	К	КТ	ЦР
Х	$\bar{x}$ (Т-бали)	32,6	38,5	56,1	32,3	32,7	41,0	56,4	28,4
Ді	$\bar{x}$ (Т-бали)	36,0	35,3	42,1	25,7	35,5	32,4	42,0	29,8
Р	$\bar{x}$ (Т-бали)	34,3	36,9	49,1	29,0	34,1	36,7	49,2	29,1

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, К – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент

Встановлено, що у результаті формувального впливу відбулась позитивна рівнева динаміка розвитку компонентів екологічної самосвідомості (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Динаміка екологічної самосвідомості в учасників програми до та
після експерименту**

Рівні розвитку феномену	Експериментальна група				Контрольна група			
	ДЕ		ПЕ		ДЕ		ПЕ	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Високий	0	0	2	6,0	0	0	0	0
Середній	20	58,8	24	69,7	19	55,9	21	61,8
Низький	14	41,2	8	23,3	15	44,1	13	38,2

Визначено, що в учасників експериментальної групи відбулась позитивна динаміка розвитку екологічної самосвідомості. У результаті формувального впливу програми розвитку екологічної самосвідомості у більшості учасників зріс рівень розвитку феномену. Кількість учасників, які мали низький рівень розвитку екологічної самосвідомості значно зменшився (на 17,9 %), а відтак зросла кількість респондентів з середнім рівнем розвитку екологічної самосвідомості (на 10,9 %), а також виявились два учасники програми у яких рівень розвитку екологічної самосвідомості сягнув до високого (6 %).

Також були встановлені певні демографічні особливості розвитку компонентів екологічної самосвідомості, що відбулися впродовж формувального впливу (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Демографічна динаміка показників структурних компонентів
екологічної самосвідомості учасників експериментальної групи до
та після експерименту**

Досліджувані	Середнє значення	Місто				Сільська місцевість			
		Шкали							
		А	К	ЦР	КТ	А	К	ЦР	КТ
До експерименту									
Х	$\bar{x}$	27,8	22,6	26,1	14,9	24,3	28,6	37,9	23,9
Д	$\bar{x}$	29,7	18,7	24,5	16,8	18,3	22,7	34,6	16,7
Р	$\bar{x}$	28,8	20,6	25,3	15,8	21,3	25,6	36,1	20,3
Після експерименту									
Х	$\bar{x}$	30,5	22,8	26,7	15,1	24,4	28,8	39,6	25,5
Д	$\bar{x}$	29,8	18,9	24,7	16,8	18,8	23,5	35,6	17,5
Р	$\bar{x}$	30,1	20,9	25,8	15,9	21,6	26,1	37,5	21,5

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, К – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент.

Юнаки та юнки, які проживають у сільській місцевості мають стрімкішу динаміку розвитку компонентів екологічної самосвідомості, на відміну від міського юнацтва. Ці відмінності статистично значущі ($t = 1,905$; $p \leq 0,01$).

Показники когнітивного компоненту (вчинки, реальна допомога, практична взаємодія зі Світом) зросли.

Основною демографічною особливістю розвитку екологічної самосвідомості в умовах соціально-психологічного тренінгу та роботи в Колі є достовірно більша сенситивність до формувальних впливів сільської молоді, порівняно з міською.

Демографічних особливостей у розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи не виявлено (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Демографічна динаміка показників структурних компонентів
екологічної самосвідомості учасників контрольної групи до та після
експерименту**

Досліджу- вані	Серед. значенн	Місто				Село			
		Шкали							
		А	К	ЦР	КТ	А	К	ЦР	КТ
До експерименту									
Х	$\bar{x}$	28,3	13,4	26,0	14,1	29,2	33,4	35,15	18,0
Д	$\bar{x}$	20,2	23,6	26,6	15,1	23,3	24,0	42,5	19,9
Р	$\bar{x}$	24,2	18,5	26,3	14,6	26,2	28,7	38,8	18,9
Після експерименту									
Х	$\bar{x}$	28,5	13,15	26,0	14,1	29,2	33,4	35,1	17,6
Д	$\bar{x}$	19,9	23,4	26,8	15,1	23,65	23,6	42,4	17,7
Р	$\bar{x}$	24,2	18,2	26,4	14,6	26,4	28,5	38,7	17,6

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, К – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент

Були знайдені позитивні зміни у розвитку чинників екологічної самосвідомості, зокрема, самоактуалізованості особистості. До

формуального впливу показники самоактуалізованості особистості у контрольній та експериментальній групах були досить низькими. Після формуального експерименту спостерігається позитивна динаміка показників самоактуалізованої особистості як одного з основних чинників розвитку екологічної самосвідомості.

Таблиця 3.7

Вікові особливості самоактуалізації юнаків експериментальної групи до та після експерименту ($\bar{x}$)

Досліджувані	15-17 років						18-21 рік						15-21 рік					
	Компетентність у часі						Компетентність у часі						Компетентність у часі					
	Знання про прир. людини						Знання про природу людини						Знання про прир. людини					
	Гнучкість поведінки						Гнучкість поведінки						Гнучкість поведінки					
	Ціннісні орієнтації						Ціннісні орієнтації						Ціннісні орієнтації					
	Самоприйняття						Самоприйняття						Самоприйняття					
Самоповага						Самоповага						Самоповага						
До експерименту																		
Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р
8,7	12,2	5,2	4,8	4,5	5,1	17,25	19,1	15,4	15,15	13,7	16,6	10,3	9,1	11,5	10,2	10,2	7,9,3	11,85
6,1	6,2	6,0	17,2	20,1	14,3	15,45	14,6	16,3	11,95	11,7	12,2	8,7	10,7	8,4	4,8	8,5	10,6	17,25
5,3	5,3	5,3	15,15	19,6	14,7	10,3	14,2	16,0	10,2	11,5	11,01	11,85	10,3	7,47				
Після експерименту																		
Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р	Д	Х	Р
9,15	12,2	6,1	4,85	4,5	5,2	17,25	19,1	15,4	15,25	13,7	16,8	10,75	10,0	11,5	13,6	13,6	7,9,3	11,85
6,25	6,2	6,3	17,45	20,6	14,3	15,95	14,6	17,3	12,05	11,8	12,3	9,15	10,7	8,4	4,85	8,5	10,6	17,25
5,3	5,3	5,3	15,25	19,6	14,7	10,75	14,5	16,0	13,6	11,5	14	11,85	12,2	9,1				

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом;

Продовження таблиці 3.8									
Р	Д	Х							
11,0	12,1	10,0							
4,5	4,5	4,5							
17,4	19,1	15,7							
14,6	13,7	15,7							
10,2	9,1	11,3							
8,95	10,2	7,7							
13,2	13,3	13,1							
5,95	5,9	6,0							
16,4	20,1	12,6							
15,4	14,6	16,2							
13,1	11,8	14,3							
11,05	10,7	8,2							
11,9	12,7	11,6							
5,4	5,2	5,3							
13,8	10,6	14,2							
16,0	14,2	16,0							
13,1	10,5	12,8							
8,0	10,4	7,9							

Після експерименту у досліджуваних контрольної групи не виявлено значущих змін. Знайдена динаміка відповідає рівномірному онтогенетичному розвитку. Одним із вагомих особистісно-суб'єктних чинників розвитку екологічної самосвідомості є інтеграційна спрямованість (екоспрямованість) особистості. Особливості її динаміки впродовж формувального експерименту подано в таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

**Статевий розподіл інтеграційної спрямованості у Світ учасників
контрольної групи до та після експерименту (у %)**

Досліджувані	Вік	15-21			15-17			18-21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
До експерименту										
Інтеграційні характеристики	Екоцентричні	22,4	24,1	20,7	23,7	25,1	22,3	21,1	23,1	19,1
	Антропоцентричні	48,0	59,4	36,7	53,2	58,6	47,8	42,9	60,1	25,6
	Егоцентричні	20,3	19,6	20,9	19,7	22,7	16,7	20,8	16,5	25,1
Після експерименту										
Інтеграційні характеристики	Екоцентричні	21,3	24,4	18,2	20,6	24,7	16,4	22,1	24,1	20,0
	Антропоцентричні	54,8	53,4	56,3	50,4	46,8	53,9	59,3	60,0	58,6
	Егоцентричні	20,3	20,1	20,5	20,7	23,4	17,9	19,9	16,8	23,1

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

Також наявна інтеграційна спрямованість хлопців раннього юнацького віку більш виражена ніж у дівчат. Вони орієнтовані на суб'єкт-суб'єктні стосунки з природою (походи, участь у природозберігаючій діяльності, підтримка відкритих стосунків з світом).

Таблиця 3.10

Статевий розподіл інтеграційної спрямованості у Світ учасників експериментальної групи до та після експерименту (у %)

Досліджувані	Вік	15-21			15-17			18-21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
До експерименту										
ні характери	Екоцентричні	24,7	26,5	22,8	27,8	28,9	26,7	21,5	24,1	18,9
	Антропоцентричні	54,9	57,9	51,9	58,9	57,4	60,3	51,0	58,4	43,6
	Егоцентричні	24,2	24,2	24,2	24,1	26,7	21,5	24,3	21,7	26,8
Після експерименту										
ні характери	Екоцентричні	26,5	29,4	23,6	29,5	31,6	27,4	23,5	27,1	19,9
	Антропоцентричні	55,8	58,6	52,9	59,7	58,3	60,9	51,9	58,9	45,0
	Егоцентричні	25,6	24,6	26,7	26,0	27,5	24,5	25,3	21,7	28,8

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

Зростання усіх показників інтеграційної спрямованості у експериментальній групі простежується в ранньому та дорослому юнацькому віці. Для юнаків значимішими стають антропоцентрична інтеграція, адже з пошуком майбутньої професії, укріпленням у соціальному середовищі, оточення соціальне стає значимішим. Зростає егоцентрична спрямованість у Світ.

Одним із важливих чинників розвитку екологічної самосвідомості є показник сформованості самоідентичності в осіб юнацького віку.

Результати особливостей формування самоідентичності в учасників експериментальної групи до та після експерименту представлені у таблиці 3.11.

**Особливості формування самоідентичності в учасників
експериментальної групи до та після експерименту**

Позначення	Категорії самоідентичності											
	Належність до групи		Ідеологічні погляди		Інтереси та захоплення		Прагнення та цілі		Самооцінка		Екоспрямована ідентифікація	
	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д
ДЕ	21,3	19,4	24,1	24,1	23,8	25,1	14,3	14,0	11,4	11,4	5,1	6,0
ПЕ	17,4	16,6	21,1	24,2	18,4	21,3	19,3	15,1	14,2	13,6	9,6	9,2
Ф-критерій	2,261 ¹	2,271 ¹	1,963	0,974	2,311 ²	1,989	2,312 ²	1,532	2,121 ²	2,162 ²	2,261 ¹	2,217 ¹

Примітки: ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$;
ДЕ – до експерименту, ПЕ – після експерименту; Х – хлопці, Д – дівчата.

В учасників експериментальної групи знайдено значущі відмінності показників самоідентичності особистості до та після формувального впливу. Так у хлопців статистично значущо зросли показники прагнень та цілей ($\phi = 2,312$; $p \leq 0,01$), самооцінки ($\phi = 2,121$; $p \leq 0,01$), екологічно спрямованої ідентифікації ($\phi = 2,261$; $p \leq 0,01$).

Також у хлопців спостерігається негативна динаміка у показниках інтересів та захоплень ($\phi = 2,311$; $p \leq 0,01$) та приналежності до групи ($\phi = 2,261$; $p \leq 0,01$).

У дівчат виявлено статистично значуще зростання показників самооцінки ($\phi = 2,162$; $p \leq 0,01$) та екологічно спрямованої ідентифікації ($\phi = 2,217$; $p \leq 0,01$).

У респондентів контрольної групи статистично значущих змін у розвитку самоідентичності після експерименту не виявлено (див. табл 3.12).

Особливості формування самоідентичності в учасників контрольної групи до та після експерименту

Позначення	Категорії самоідентичності											
	Належність до групи		Ідеологічні погляди		Інтереси та захоплення		Прагнення та цілі		Самооцінка		Експрямована ідентифікація	
	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д
ДЕ	21,1	20,1	24,4	21,1	24,2	24,1	14,3	16,1	11,1	12,8	4,9	5,8
ПЕ	20,4	19,8	23,6	24,3	24,2	24,6	15,1	14,2	12,0	11,4	4,7	5,7
Ф-критерій	0,974	0,962	1,002	1,987	0,000	0,763	1,642	1,083	1,963	1,936	0,883	0,341

Примітки: ДЕ – до експерименту, ПЕ – після експерименту; Х – хлопці, Д – дівчата.

Показники інтегральної емпатії та її форм (антиемпатії, індиферентності, співчуття, співпереживання, внутрішнього сприяння, реального сприяння не на шкоду собі та альтруїзму в учасників експериментальної групи зазнали статистично значущих змін (див. табл. 3.13).

Зокрема, статистично значущо зросли показники співпереживання ($\phi = 3,742$; $p \leq 0,01$), співчуття ($\phi = 2,541$; $p \leq 0,05$), внутрішнього сприяння ($\phi = 2,083$; $p \leq 0,01$) та інтегрального рівня емпатії ($\phi = 2,243$; $p \leq 0,01$).

Також встановлено незначне зниження показника антиемпатії в учасників експериментальної групи. Очевидно, формувальний вплив дозволив розвинути можливості емпатійного вчування у стан Іншого. Разом з тим незначно підвищився рівень індиферентності, реального сприяння не на шкоду собі та реального сприяння на шкоду собі.

**Показники динаміки системотвірного чинника (інтегральної
емпатії) та її форм впродовж формувального впливу
(експериментальна група) (у %)**

Показники	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ (в.с.)
ДЕ	6,21	14,2	16,58	18,27	16,6	7,3	5,3	25,3
ПЕ	6,01	15,5	24,1	20,3	18,32	6,26	6,1	28,9
φ- критерій	1,094	1,890	3,742 ²	2,541 ¹	2,083 ¹	1,841	1,683	2,243 ¹

Примітки: ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$,

А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ (в.ср) – інтегральна емпатія вища середнього рівня, ДЕ – до експерименту, ПЕ – після експерименту.

У 64,4% досліджуваних експериментальної групи після формувального експерименту відбулось статистичної значуще зростання показників системотвірного чинника – рівня розвитку інтегральної емпатії ($p \leq 0,01$), а у 57,3% рівень емпатійності зріс до середнього ($p \leq 0,01$).

Таблиця 3.14

**Показники динаміки системотвірного чинника (інтегральної
емпатії) та її форм впродовж формувального впливу
(контрольна група) (у %)**

Показники	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС «-»	ІнЕ
ДЕ	6,11	14,51	16,35	18,71	16,10	7,04	5,45	25,61
ПЕ	6,21	15,61	16,89	19,21	17,14	7,71	5,29	26,52
φ - критерій	1,076	1,645	1,729	1,522	1,765	1,100	1,003	1,010

Примітки: ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$, А – антиемпатія, Ін – індіферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, ДЕ – до експерименту, ПЕ – після експерименту.

У досліджуваних контрольної групи показники емпатійності залишились незмінними. Проте серед учасників обох груп (менше 2%) виявлено зниження даного показника.

Повторне дослідження розвиненості окремих компонентів екологічної самосвідомості через чотири місяці після експерименту свідчить зміни у показниках (див. табл. 3.15). Констатовано достовірне підвищення загального показника рівня розвитку екологічної самосвідомості впродовж формувального експерименту та позитивну динаміку компонентів феномену внаслідок актуалізації чинників його розвитку.

Таблиця 3.15

**Динаміка показників структурних компонентів
екологічної самосвідомості (у балах)**

Компоненти екологічної самосвідомості	До експерименту		Після експерименту				Через 4 місяці	
	ЕГ	КГ	ЕГ	t_e	КГ	t_k	ЕГ	КГ
А	34,6	34,3	36,4	$2,174^1$	34,1	0,935	36,1	34,4
К	37,7	36,9	39,7	$2,107^1$	36,7	0,402	39,5	36,9
Кт	49,8	49,1	52,0	$2,009^2$	49,2	0,039	52,0	49,2
ЦР	29,1	29,0	30,6	1,741	29,1	0,038	32,9	29,0

Примітки: А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, Кт – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент; ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група; t_e – t-критерій показників експериментальної групи, t_k – t-критерій показників контрольної групи; ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,01$.

Так, у респондентів експериментальної групи відбулося статистично значуще підвищення рівня розвитку трьох компонентів екологічної

самосвідомості: афективного ($t_e=2,174$; $p \leq 0,05$), когнітивного ($t_e=2,107$; $p \leq 0,05$), конативного ($t_e=2,009$; $p \leq 0,01$).

У показниках ціннісно-рефлексивного компоненту не виявлено значущих змін. У контрольній групі суттєвих змін за час проведення формувального експерименту за жодним компонентом не встановлено.

Порівняльний аналіз результатів формувального експерименту (повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці) показав не лише стійкість досягнутих результатів у розвитку екологічної самосвідомості юнаків та дівчат, а й їх позитивну динаміку. В учасників експериментальної групи виявлено незначні зміни у показниках розвитку афективного та когнітивного компонентів, незмінними впродовж чотирьох місяців залишилися показники конативного компоненту, а у розвитку ціннісно-рефлексивного спостерігаємо достовірні позитивні зміни ($t=2,003$; $p \leq 0,05$).

Порівняльний аналіз результатів апробації програми розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці та повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці показав не лише стійкість досягнутих результатів, а й їх позитивну динаміку та підтвердив ефективність формувального експерименту.

Висновки до третього розділу

Результати апробації програми розвитку екологічної самосвідомості та результати повторної діагностики через чотири місяці довели ефективність розробленої програми та дозволили зробити такі висновки:

1. Існує необхідність в юнацькому віці розвивати всі структурні компоненти екологічної самосвідомості (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний) через розвиток системотвірного чинника та суб'єктно-особистісних властивостей: самооцінки, рівня актуалізації особистості, стійкої системи цінностей, екологічної спрямованості діяльності.

Ранній юнацький вік є сенситивним віковим періодом для розвитку екологічної самосвідомості. Ця сенситивність обумовлена якісними трансформаціями самосвідомості в ранньому юнацькому віці (усвідомлення себе унікальною особистістю, автором, суб'єктом власної життєдіяльності), потребою та готовністю до самоактуалізації, самореалізації особистісного самовизначення, здатністю до прояву вищих форм інтегральної емпатії.

2. Розвиток усіх структурних компонентів екологічної самосвідомості (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний) передбачає комплексний підхід як методології (положення екологічної спрямованості особистісного розвитку, підхід гуманістичної психології до розвитку особистості як унікальної цілісної системи, принципи «емоційного природорозуміння» В. А. Ясвіна та емоційно-раціонального усвідомлення ситуацій взаємодії з навколишнім середовищем Л. П. Журавльової), формах (соціально-психологічний тренінг, «Відновлювальне коло») та методах впливу (екологічної лабілізації, екологічної художньої репрезентації, екологічної ідентифікації, екологічної емпатії, екологічної рефлексії).

3. В основу розвитку екологічної самосвідомості та її структурних компонентів, її особистісно-суб'єктної детермінації лежить актуалізація домінуючих груп чинників, через розвиток рефлексії переживань та емоційних ставлень до Світу, відчуття емоційної єдності з ним, розвитку емпатії до Світу та Іншого, формування усвідомлення людиною себе частиною цілісного утворення «Я – Світ», непрагматичного непротиборницького суб'єкт-суб'єктного ставлення до оточуючої природи, здатності усвідомити можливість власного впливу на оточуючу дійсність та перетворення егоцентричної та антропоцентричної спрямованості на екоцентричну, свідомого планування стосунків зі Світом, усвідомлення свого місця та призначення у системі «Я – Світ», розвитку природозберігаючої поведінки на основі гуманістичних принципів під час взаємодії з об'єктами природи.

4. Виявилась виражена позитивна динаміка у показниках афективного та когнітивного компонентів у респондентів експериментальної групи, найменших змін зазнали показники ціннісно-рефлексивного компоненту. Дівчата виявились більш чутливими до формувального впливу: у них спостерігається позитивна динаміка по всіх показниках компонентів екологічної самосвідомості порівняно з хлопцями. Основною демографічною особливістю розвитку екологічної самосвідомості в умовах соціально-психологічного тренінгу та роботи в Колі є достовірно більша чутливість до формувальних впливів сільської молоді, порівняно з міською.

5. Впродовж формувального експерименту констатовано достовірне підвищення загального показника рівня розвитку екологічної самосвідомості та позитивну динаміку її компонентів: афективного, когнітивного, конативного та ціннісно-рефлексивного. Порівняльний аналіз результатів до формувального експерименту, після нього та повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці показав не лише стійкість досягнутих результатів у розвитку екологічної самосвідомості юнаків та дівчат, а й їх позитивну динаміку та підтвердив ефективність запропонованої розвивальної програми.

У третьому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [54, 66, 68, 87, 131, 132, 150, 164, 175, 186, 199, 202, 211, 218, 228, 235, 237, 241, 243, 248, 249, 250].

Матеріали третього розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора, як: [124, 127, 129, 254].

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми дослідження психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці, які реалізувалось в побудові структурно-динамічної моделі детермінації екологічної самосвідомості юнацького віку, виокремленні її структурних компонентів та їх змістового наповнення; обґрунтуванні, розробці та апробації програми розвитку екологічної самосвідомості «Emotion. Reflection. Action (ERA)», зокрема її афективного, когнітивного, конативного та ціннісно-рефлексивного компонентів.

1. Екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою. Юнацький вік є сенситивним для розвитку екологічної самосвідомості, оскільки його основними новоутвореннями є суб'єктні властивості, якісний рівень розвитку самосвідомості (відкриття власного Я), пошук сенсу життя, особистісне й професійне самовизначення та становлення, розвиток найвищих рівнів інтегральної емпатії та емпатійної суб'єктності.

2. Екологічна самосвідомість особистості є не лише структурним компонентом екологічної свідомості, а й особливим структурним утворенням, що наповнене власним змістом. Доведено, що екологічна самосвідомість має складну ієрархічну багатокомпонентну структуру та внутрішньоструктурні зв'язки. Розвиток кожного з компонентів екологічної самосвідомості (когнітивного, афективного, конативного, ціннісно-рефлексивного) реалізується на елементарному, особистісному та духовному рівнях. Механізмами розвитку екологічної самосвідомості є емоційне зараження, ідентифікація, надвчування (афективний компонент), соціальна рефлексія, когнітивна децентрація, моральна рефлексія (когнітивний компонент), емпатійні установки, реальна співдія зі світом, неадаптивна активність (конативний компонент), наслідування, моральна рефлексія, особистісна

рефлексія (ціннісно-рефлексивний компонент). Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості є встановлення, закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом. Чинниками розвитку екологічної самосвідомості є інтегральна емпатія, її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також система суб'єктно-особистісних властивостей: самооцінка, рівень актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності.

3. Емпірично встановлено вікові, статеві, демографічні та професійні (напряму навчання) особливості розвиненості компонентів екологічної самосвідомості. Спостерігається нерівномірна позитивна динаміка структурних компонентів досліджуваного явища. Найбільш розвиненим є когнітивний компонент екологічної самосвідомості. Афективний та конативний компоненти мають середній рівень розвитку. Найменш розвиненим у осіб юнацького віку є ціннісно-рефлексивний, який репрезентує непротиборницьке ставлення до природи та екоцентричне ставлення до Світу. У хлопців впродовж усього юнацького віку встановлено зростання когнітивного та конативного компонентів. У дівчат спостерігається позитивна динаміка у розвитку афективного та конативного компонентів. Ціннісно-рефлексивний компонент має стабільно низькі показники впродовж юнацького віку у представників обох статей.

Міське юнацтво демонструє нижчий рівень розвиненості афективного та конативного компонентів, порівняно з сільськими однолітками. Статистично значущих відмінностей у розвитку решти компонентів не виявлено.

Юнацтво, напряму навчання якого відповідає типу професій «Людина – знакова система», демонструють нижчий рівень розвиненості афективного та когнітивного компонентів, порівняно з юнацтвом напряму навчання яких відповідає типу професій «Людина – природа» та «Людина – людина».

Статистично значущих професійних відмінностей у розвитку решти компонентів не знайдено.

4. Розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці детермінується системною взаємодією різнопланових факторних чинників. Емпірично доведено, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці та домінуюче функціонування відповідних факторних чинників кожного компоненту феномену. За змістовим наповненням «Афективно-емпатійний» фактор актуалізує детермінацію афективного компонента, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивного, «Гуманістично спрямований» – конативного та ціннісно-рефлексивного, «Діяльнісно-спрямований» забезпечує екологічно спрямовану діяльність.

Визначено статеві особливості детермінації екологічної самосвідомості. Для хлопців домінуючим є «Емпатійно-діяльнісний» фактор, який репрезентується у реальній співдії та підтримці. У дівчат домінуючим фактором визначено «Пасивно-емпатійний», який виявляється у наміровій співдії та підтримці. Встановлено існування професійних (напряму навчання) відмінностей у домінуючих факторах розвитку екологічної самосвідомості. У юнацтва, напряму навчання яких відповідає типу професій «Людина – природа» та «Людина – знакова система», таким фактором є «Афективно-діяльнісний», який репрезентується у реальному сприянні, співпереживанні та швидкості пристосування до змінних умов. У юнацтва, напряму навчання яких відповідає типу професій «Людина – людина», визначальним фактором є «Гуманістично-афективний», який репрезентується у співпереживанні та підтримці.

5. Відповідно до особливостей детермінації та принципів розвитку екологічної самосвідомості, побудовано програму розвитку екологічної самосвідомості «Emotion. Reflection. Action (ERA)». В основу побудови програми покладено принципи емоційного природорозуміння та емоційно-раціонального усвідомлення. Програма забезпечила послідовну актуалізацію домінуючих груп чинників, через розвиток рефлексії переживань та емоційних

ставлень до Світу, відчуття емоційної єдності з ним, розвитку емпатії до Світу та Іншого, формування усвідомлення людиною себе частиною цілісного утворення «Я – Світ», непрагматичного непротиборницького суб'єкт-суб'єктного ставлення до оточуючої природи, здатності усвідомити можливість власного впливу на оточуючу дійсність та перетворення егоцентричної та антропоцентричної спрямованості на екоцентричну, свідомого планування стосунків зі Світом, усвідомлення свого місця та призначення у системі «Я – Світ», розвитку природозберігаючої поведінки на основі гуманістичних принципів під час взаємодії з об'єктами природи.

Впродовж формувального експерименту констатовано достовірне підвищення загального показника рівня розвитку екологічної самосвідомості та позитивну динаміку її компонентів: афективного, когнітивного, конативного та ціннісно-рефлексивного. Порівняльний аналіз результатів до формувального експерименту, після нього та повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці показав не лише стійкість досягнутих результатів у розвитку екологічної самосвідомості юнаків та дівчат, а й їх позитивну динаміку та підтвердив ефективність запропонованої розвивальної програми.

Перспективи подальших теоретичних та емпіричних досліджень вбачаємо у вивченні соціально-психологічних та індивідуально-психологічних особливостей розвитку екологічної самосвідомості на різних етапах онтогенезу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К.А. К проблеме экологичной личности. 2-я *Российская конференция по экологической психологии (12-14 апреля 2000 г.)*: Тезисы. М.: Экопсицентр РОСС. 2000.
2. Акопов Г. В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований. М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2010. 272с.
3. Акопов Г. В. Экологическая психология сознания и /или/ versus психология экологического сознания. 4-ая Российская конференция по экологической психологии (10 лет Лаборатории экопсихологии развития Психологического института РАО). Тезисы. (Москва, 28-29 марта 2005 г.). Психологический институт РАО, Международный независимый эколого-политологический университет и др. М.: УМК «Психология» , 2005. 334 с.
4. Алексеев В. П. Очерки экологии человека : [учебное пособие]. М.: 1993. 191 с.
5. Алексеева Т.В. Розвиток екологічної свідомості майбутніх фахівців. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Зб. Наук. Пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. К., 2009. Т.7. Вип. 20. Ч. 1. С. 13-16.*
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. 339 с.
7. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т.; под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова. М.: Педагогика. 1980. Т. 1. 230 с.
8. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М.: Наука. 1977. 380 с.
9. Андреев А. С. Психологічні аспекти екологічних проблем й експсихологічні тренінги. *Актуальні проблеми психології :збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Екологічна психологія / за редакцією акад. С. Д. Максименка Т. 7, Вип. 19. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 18–23.*

10. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы. *Психология формирования и развития личности*. М.: Наука. 1980. С. 3–19.
11. Анциферова Л. И. Психология формирования и развития личности. *Человек в системе наук*. М.: Наука, 1989. С. 426 – 433.
12. Асафова Е. В. Экологическая культура студентов: показатели и критерии. М.: Просвещение, 1995. 181 с.
13. Бабчук О. Г. Прояв якісних особливостей толерантності в специфіці емпатії. *матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.[«Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів, та їх динаміка у період професійної підготовки»]*. Одеса. СМІЛ. 2010. С.119-122.
14. Балин В.Д. О структуре индивидуального сознания. *Психологические проблемы самореализации личности*. СПб. 1997. С. 121–246
15. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: Ліста М. 2003. – 128 с.
16. Барабанщиков В.А. Восприятие и событие. СПб.: Алетейя, 2002.
17. Бахтин М. М. Архитектоника поступка. *Социологические исследования*. 1986. №2. С. 165–168.
18. Бейтсон Г. Экология разума. – М.: смысл, 2000. – 476 с.
19. Бенеш Г. Психологія: [довідник]. [художники Герман і Катаріна фон Зальфельд; наук. редактор перекладу В. О. Васютинський]. К.: “Знання-Прес”, 2007. 510 с.
20. Берн Ш. Гендерная психология. СПб: Олма-Пресс Инвест. 2004. 320 с.
21. Бернс Р. Что такое Я-концепция. Психология самосознания: Хрест./Ред. ДЯ Райгородский.-Самара: Бахрах-М. 2003. С. 333-393.
22. Бернс Р.. Развитие Я. Концепции и воспитание. М.: Прогресс, 1986. 420 с.
23. Бех І. Д. Біля витоків особистості Шлях освіти. 1999. № 2. С. 6–9.
24. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. вид. К.: Либідь, 2003. 280 с.

25. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни. Ленинградское издательство. 2009. 381 с.
26. Биоэкологическая модель человеческого развития. Г.Крайг, Д.Бокум. Психология развития. СПб.: Юпитер. 2004. С.96-98.
27. Білоус О. В. Психологічні характеристики екологічності свідомості особистості: дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.01 К. 2006. 203 с.
28. Білоус, О. В. "Компоненти екологічної свідомості особистості." *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка НАПН України/ [ред. кол. СД Максименко (гол. ред.) та ін.].—К 7 (2004): 5-12.*
29. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. М.: Изд-во “Институт практической психологии”. Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1995. 352 с.
30. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. Вопросы психологии. 1978. №4. С.23-36.
31. Браун, О. А. Влияние городской культуры на коммуникативные характеристики жителей крупного города. *Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнетворчества. Научное издание. Кемерово: Комплекс «Графика. 2002. 308 с.*
32. Бруннер В., Горінг Е., Єнсонн Б., ЕкоЛогіка! *Природоохоронна освіта. Методика і приклади.* Швеція: АВ Danagards Grafiska, 2003. 73 с.
33. Брушлинский А. В. Психология субъекта. СПб: Алетейя, 2003. 272 с.
34. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. Вінниця.: Нілан-лтд, 2016. 340 с.
35. Былеева Л. В., Коротков, И. М. Подвижные игры. М., 1982. 84 с.
36. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. М.: Издательство Московского университета, 1984.
37. Васютинський В. О. Екологічні цінності в структурі масової свідомості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України /за ред. СД Максименка. К.: Міленіум. 2005. Т. 7. С. 74-82.*

38. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. М.: Ось-89, 1999. 176 с.
39. Вачков И.В. Метафорический тренинг. 2-е изд. М.: «Ось-89», 2006. 144 с.
40. Велитченко, Л. К. Людський чинник у складі соціальної взаємодії. *Науковий вісник ПНПУ імені К. Д. Ушинського : педагогічні науки : зб. наук. праць* [редкол. : А. М. Богуш (голов. ред.) та ін.]. Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. 2008. Вип. 6-7. С. 255-262.
41. Вербицький В. В. Соціально-педагогічна модель екологічної освіти в міських школах. *Еколого-натуралістична творчість : наук.-метод. Вісник*. 2000. № 1. С. 6–10.
42. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера.. М., 1989. 258 с.
43. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. М.: Наука, 1988. 520с.
44. Вернік О. Л. Екологічна криза як ресурс екологізації життєдіяльності особистості. Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2016. Том 41. Екологічна психологія. Випуск 7. с. 51-60.
45. Вернік О. Л. Психологічні особливості образу довкілля в свідомості підлітків: автореф. дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 20 с.
46. Вознюк О. В. Становлення екологічної відповідальності старшокласників у позаурочній діяльності: методичні рекомендації. 2003.
47. Войскунский, А.Е. Психологические аспекты деятельности человека в интернет-среде. Вторая Российская конференция по экологической психологии: тезисы. М. 2000. С.240-245.
48. Выговская Л. П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. НИИ психологии. Киев, 1991. 20 с.

49. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. 500 с.
50. Выготский Л.С. Овладение собственным поведением. Воспитание высших форм поведения. Собрание сочинений в 6 томах. -М.: Педагогика, 1982. т.3. С.273-302.
51. Выготский Л.С. Проблемы развития психики в 6 т. Т. III. М.: Педагогика. 1983. 368 с.
52. Гаврилкова К. В. Історико-психологічні витoki екологічної свідомості та еколого-орієнтованої поведінки. *Збірник наукових праць Інституту психології імені ГС Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2012. №. 24, ч. 6. С. 83-88.
53. Гаврилова Т. П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего школьного возраста: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология». М., 1977. 23 с.
54. Гагарин А.В. Воспитание природой. Некоторые аспекты гуманизации экологического образования и воспитания. М.: Московский городской психолого-педагогический институт. 2004.
55. Гарнцев, М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии. М.: Изд-во МГУ. 1987. 215 с. URL: <http://psylib.org.ua/books/garnz01/txt00.htm> (дата звернення: 11.03.2017).
56. Гибсон, Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. М. Прогресс, 1988.
57. Гиппенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии. Вопросы психологии. 1993. №4. С. 61 –73.
58. Глазачев С.Н. Экология: учебная книга. *Экология и жизнь*. 1997. №2-3 URL: <http://www.ecolife.ru/jornal/ecob/1997-2-2.shtml> (дата звернення: 11.02.2018)
59. Гозман Л. Я., Кроз М. В., Латинская М. В. Самоактуализационный тест. М. : Рос. пед. агентство, 1995. 43 с.

60. Горбань, Г. О. Деякі аспекти формування екологічної свідомості у вищому навчальному закладі. *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/за ред. СД Максименка. К.: Міленіум 7 (2005). С. 103-108.*
61. Горностай П. П. Драматургічно-рольові технології і трансформаційні процеси в суспільстві та освіті. *Наукові студії з соціальної та політичної психології. 2005. С. 36-48.*
62. Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного та технічного напрямів підготовки: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2009. 20 с. укр.
63. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: Айрис-пресс, 2010. 560 с.: ил.
64. Гусев М. В. От антропоцентризма к биоцентризму. Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. 1992. № 5. С. 71–77.
65. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С.. Экологический вызов и устойчивое развитие. Учебное пособие. М.: Прогресс-Традиция. 2006.
66. Дацько О., Мараховська Т. Навчальна програма «Базові навички медіатора в навчальному закладі та громаді. забезпечення участі жінок і дітей у розв'язанні конфліктів та миробудуванні»: методичні рекомендації проведення кіл / за ред. Андрєєнкової В., 2016. 11 с.
67. Деволл Б. Глубинная экология. *Сешнс. К. : Киев. экол.-культур. центр, 2005. 108 с.*
68. Дерябо С.Д, Параметры субъективного отношения к природе как критерий эффективности экологического воспитания URL: www.psychology-online.ru/mpei/personal/deryabo/book.— 2001. (дата обращения 21.09.2014).
69. Дерябо С.Д. Параметры субъективного отношения к природе // Технология экологического воспитания подрастающего поколения. Ч. III. М.: Институт развития личности РАО. 1996. С. 14 - 15.

70. Довбах Г.В. Вплив екологічних громадських акцій на готовність до зміни способу життя *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка НАПН України/ [ред. кол. СД Максименко (гол. ред.) та ін.]. Т.7. Ч.1* (2003): С. 101-108.
71. Долинська Ю. Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2000. 20 с.
72. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы: Беседы о человеке в компании птиц и зверей. М.: Педагогика-Пресс, 1994. 208 с.
73. Дробноход М. І. Гострі суперечності в системі «людина – навколишнє середовище» – головна проблема сучасності. Економічний часопис. ХХІ. 2010. – №1-2. С. 31–35.
74. Дробноход М. І. Філософія екологічної освіти: концептуальні основи. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 43–49.
75. Дробноход, М. І., Вольвач, Ф. В., Іващенко, С. Г. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою. К.: МАУП. 2000. 75 с.
76. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов : учебник. М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2006. 336 с.
77. Жигайло Н. І. Проблема феномену та структури «Я-концепції» особистості в контексті поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 26. С. 70–75.
78. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки: [зб.наук.праць]. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 31(55). С. 154 – 161.
79. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. *Соціальна психологія*. 2008. №5(31). С. 39 – 46.

80. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: монографія Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
81. Журавльова Л.П. Психологічні основи розвитку емпатії людини автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2008. 48 с.
82. Заброцький М. М. Екологічна відповідальність як вияв духовності особистості. *Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення освітньої практики в системі післядипломної педагогічної освіти*. 2006. С. 62-68.
83. Заброцький М. М. Екоцентрована позиція і духовність особистості. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України*. Т. 7. №. ч 1. С. 120-126.
84. Заззо Р. Психическое развитие ребенка и влияние среды. Вопросы психологии. 1967. 2: С. 111-134.
85. Захарова А. В. структурно-динамическая модель самооценки. 1988. С. 5 – 15 URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1989/891/891005.htm> (дата звернення: 1.06.2017)
86. Захлебный А.Н., Дзятковская Е.Н. Экологическая компетенция – новый планируемый результат экологического образования. *Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы*. 2007. № 3. С. 3-8.
87. Зверев А.Т. Экологические игры. М. 2001. 55 с.
88. Зинченко В. П. Миры сознания и структуры сознания. *Вопросы психологии*. 1991. №2. С. 15–36.
89. Зинченко В.П. Человек развивающийся / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. М.: Тривола, 1994., с. 104
90. Кавтарадзе Д. Н. Обучение и игра. Введение в активное обучение. М.: Флинта, 1998.
91. Каган М.С., Эткинд А.М. Индивидуальность как объективная и субъективная реальность. *Вопросы психологии*. 1989. №4. С. 12-16.

92. Казанжи М. Й. Особливості емпатійних здібностей у осіб з розвиненим фасилітативним потенціалом. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2011. № 11-12. С. 95-104.
93. Каламаж, Р. В. Процесуально—змістові аспекти Я—концепції особистості. *Проблеми сучасної психології* / За ред. С. Д. Максименка. 2012. Вип. 16. С. 421–431.
94. Калмыков А. А. Введение в экологическую психологию. Курс лекций. М.: Изд. МНЭПУ, 1999. 128 с.
95. Карамушка В. І. Структура і формування екологічних компетентностей особистості. *Актуальні проблеми психології*, 2012, 1, Вип. 35. С. 128-132.
96. Кічук А. В Психологічні особливості ставлення майбутніх учителів до екологовиховної діяльності. автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2009. 22 с.
97. Киричук О. В. Основи психології: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Киричук, В. А. Роменець, В. О. Татенко, Т. С. Кириленко, І. П. Маноха. – 5-те вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 632 с.
98. Киселев Н. Н. Мировоззрение и экология / Н. Н. Киселев. – К.: Наукова Думка, 1990. – 216 с.
99. Клименко В.В. Людина і ноосфера. – К.: Альфа, 1993. – 274 с.
100. Князева Е. П. Антропный принцип синергетики / Е. П. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 62–65.
101. Князева Е. П., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. СПб. Алетейя, 2002. 414 с.
102. Кобернік О. Г. Деякі проблеми формування екологічного мислення. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/за ред. СД Максименка*. К.: Логос. 2006. Т. 7. С. 288-291.
103. Ковалев Г. А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда. *Вопросы психологии*. 1993. №1.

104. Козленя Е. И. К сущности вопроса об экологическом сознании. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/ [за ред. СД Максименка]. К 7. 2005. С. 214-218.*
105. Колесник М. О. Екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології. Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М. О. Колесник; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Т., 2003. 20 с.
106. Колісник О. П. Траєкторія духовного саморозвитку особистості. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2013. №1 (8). С. 29.
107. Коломієць Т.В. Особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2015. 160 с.
108. Кон И. С. Психология юношеского возраста И. С. Кон. М: Просвещение, 1979. 90 с.
109. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. И.С. Кон М.: Политиздат, 1984. 335 с.
110. Кон И.С. Психология ранней юности: Книга для учителя М.: Просвещение, 1989. 225 с.
111. Костюкова К. В. До проблеми екологічності середовища розвитку та формування зрілої особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/ [за ред. СД Максименка]. К. 2004. Т. 7. С. 132-137.*
112. Крайг Г. Психологія розвитку: Пер. з англ. СПб.: Питер, 2000. 992 с.
113. Кряж И. В. Психология глобальных экологических изменений: монография. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. 512 с.
114. Кряж И. В. Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир, 2013. Том VII. Екологічна психологія. Випуск 33. С. 268–277.*

115. Кряж, И. В. Динамика экологических установок личности в современном мире. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. ГС Костюка АПН України*, 7, С. 215-221.
116. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. «Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития». М., 1998
117. Курняк Л. М. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій в сучасній Україні. автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2007. 20 с.
118. Лабунская В. А. Социальная психология личности в вопросах и ответах. М.: Гардарики, 2000.
119. Лепский В.Е. Информационно-психологическая безопасность: экпсихология информационной среды общества. Вторая Российская конференция по экологической психологии: тезисы. М., 2000. с.272-273.
120. Литвинчук А.І. Екологічна самосвідомість як предмет наукового дослідження. *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social science: Conference Proceeding*. 2016. June 28-30. p. 24-26.
121. Литвинчук А.І. Екологічна свідомість та самосвідомість як предмет наукового дослідження. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал*. Київ. 2013. № 3. С. 217-222
122. Литвинчук А.І. Місце емпатії в структурі екологічної самосвідомості особистості Прикладні аспекти психології особистісного зростання. Збірник наукових праць студентів та викладачів. Випуск 1. / За ред. Л.П. Журавльової, Н.Ф. Портницької, Ю.Ю. Дем'янчук. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка. 2015. С. 29-33.
123. Литвинчук А.І. Психологічні особливості «Я-концепції» юнаків з екоцентричною та антропоцентричною спрямованістю. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. BUDAPEST. V (61), Issue: 141, 2017. P. 72–75.

124. Литвинчук А.І. Рефлексія емпатійних переживань в юнацькому віці: екологічний аспект. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 200-205
125. Литвинчук А.І. Структура екологічної самосвідомості. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том 7. Екологічна психологія. Випуск 36. 2014. С. 226-231
126. Литвинчук А.І. Структура екологічної самоствідомості особистості. *Наука і освіта*. 2014. №5. С. 41-45
127. Литвинчук А.І. Зв'язок емпатії з екологічною самосвідомістю на різних етапах онтогенезу особистості. *Наука і освіта*. 2013. №7. С. 164-169
128. Литвинчук А.І., Коломієць Т.В., Можаровська Т.В. Емпатія як чинник ціннісно-сміслової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. Теоретичні і прикладні проблеми психології: Збірник наукових праць № 1(45). 2018. С. 144-156
129. Литвинчук А.І., Коломієць Т.В., Можаровська Т.В. Емпатія як чинник ціннісно-сміслової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. Особистісне зростання: теорія і практика. Збірник наукових праць за матеріалами III-ї Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної інтернет-конференції. Житомир, 27 квітня 2018 року. С. 59-63.
130. Лихачев Б. Т. Экопсихотерапевтические аспекты воспитания. Педагогика. 1995, №1. С. 48–62.
131. Лихачёв Б.Т. Структура экологической культуры личности и педагогические основы ее формирования. Экологическое образование: опыт России и Германии : коллект. моногр. ; под ред. В.И. Данилова-Данильяна, С.Н.Глазачева, Р.Е. Лоба. М. : Горизонт, 1997. С. 65-79.
132. Ліщинська О. А. Порадник практикуючого психолога. Івано-Франківськ: Галичина, 2000. 79 с.
133. Лучанська В. В. Методолічні проблеми дослідження екології культури. Доповідь на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне

мистецтво: трансценденції майбутнього». Київ, Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, 21–22 травня 2009 р.

134. Лучанська В. В. Методологічні підстави теоретичного аналізу екології культури в інформаційному суспільстві: [монографія]. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2011. 195 с. Бібліогр.: С. 169–195.

135. Львовчикіна А. М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2011. 422 с.

136. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: Наукова монографія. К.: ТОВ КММІ, 2006. 240 с.

137. Максименко С. Д., Папуча М. В. Психологія особистості: Підручник.. К.: ТОВ «КММ», 2007. 296 с.

138. Максименко С. Д. Розуміння особистості як передумова екологізації життєвого простору. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України /за ред. СД Максименка. 2003. Т. 7. №. ч 1. С. 7-12.

139. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога. -М.: Изд-во Эксмо, 2004. 896 с.

140. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.07. К., 2004. 467 с.

141. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. 478 с

142. Массанов А. В. Психологічний супровід вдосконалення особистості майбутніх фахівців. 2009.

143. Матеюк О. П., Матеюк О. П. Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку. 2008.

144. Мдивани, М.О. Подросток в информационной среде (экспериментальное исследование). М.: УМК «Психология», 1999.

145. Медведев В. И. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд.второе, доп. М.: Логос, 2001. 384 с.

146. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рендерс Й., Беренс В.В. Пределы роста. М.: Изд-во МГУ, 1991. 201 с.
147. Мерлин В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности. Учен. зап. Пермск. пед. ин-та, 1970, т. 77
148. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов. РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко. М.: Академия, 2009. 539 с.
149. Михальченко Г. Ф. Формування емпатії у старшокласників, що орієнтуються на педагогічну професію. Дис канд. психол. наук. Гродно, 1989. 182 с.
150. Мілютіна К.Л. Теорія і практика психологічного тренінгу: навчальний посібник. К.: МАУП, 2004. 196 с.
151. Моляко В. О. Психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, у 12 томах. Т.12. Проблеми психології творчості / [заг. ред. В. О. Моляко]. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка. 2010. С. 8–21.
152. Морева Е., Сенова О., Федоров А. Экологически дружественное потребление, буклет, Друзья Балтики, Центр Экологических инициатив. URL: baltfriends.ru/book/export/html/111 (дата звернення: 1.03.2017).
153. Москвичов С. Г. Екологічна свідомість та управління середовищезахоронною діяльністю та поведінкою. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми психології»*. Том 7. Екологічна психологія. Частина 1. К.: «Міленіум», 2003. С. 301–305.
154. Мунасіпова-Мотяш І.А. Особливості екологічної компетентності та екологічних установок студентів різних спеціальностей. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том. 7. Вип. 42. С. 148 – 155.
155. Мясищев В. Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии. *Вопр. психологии*. Л., 1957, №5. С. 142–155.

156. Намазбаева Ж. И. История, состояние и тенденции развития современной психологии. Алматы. 2014. 152 с.
157. Набочук О. Ю. Психологічні функції та субструктури екологічної свідомості особистості. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Педагогіка та психологія"*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 686. С. 103–108.
158. Негруца Н. А. Світоглядне значення сучасних екологічних досліджень. *Нові технології : наук.-метод. зб.* К. : Наук.- метод. центр вищої освіти. 2002. Вип. 31. С. 128–135.
159. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / [Пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002. 462 с.
160. Олпорт Г. У. Личность в психологии. (2-е изд.); пер. с англ. СПб.: Ювента, 1998. 345 с.
161. Орлов А. Б., Хазанова М. А. Феномены эмпатии и конгруэнтности [Текст]. Вопросы психологии. 1993. № 5. С. 68 – 73.
162. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Вид. 6-те, стереотип. К.: Либідь, 2006. 632 с.
163. Падалка Р.Г. Психологічні особливості розвитку екологічної свідомості молодшого школяра. автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ. 2018. 21 с.
164. Панов В.И. Введение в психологию экологического сознания. М.: Психологический институт РАО - Экопсицентр РОСС, 2000.
165. Панов В.И. О проблемах экологической психологии. *Психологическое обозрение*. 1997. №1(4). С. 6-11.
166. Панов В.И. Состояние и проблемы экологической психологии. *Психологическая наука и образование*. 1998. № 1. С. 35-42.
167. Панов В.И. Экологическая психология: опыт построения методологии. М.: Наука, 2004. 347 с.

168. Панов В.И. Экопсихология: сознание, развитие, детство. *Вестник РГНФ*. 1997. № 3. С.227-234.
169. Панов, В.И. Состояние и проблемы экологической психологии. *Психологическая наука и образование*. 1998. №1. с.35-42.
170. Пантелеев С. Р. Методика исследования самоотношения. *Практикум по психодиагностике. Конкретные психодиагностические методики*. М.: Изд-во МГУ, 1989. с. 130–172.
171. Пантелеев С. Р. Самоотношение. Психология самосознания. Хрестоматия. Самара: БАХРАХ-М, 2000. С. 208–242.
172. Платонов К. К. Структура и развитие личности. М. : Наука, 1986. 254 с.
173. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. К.: Наш час. 2007. 280 с.
174. Пономарева М.А. Эмпатия: теория, диагностика, развитие: монография. Минск : Бестпринт, 2006. 76 с.
175. Психогимнастика в тренинге / Под реакцией Н.Ю. Хрящевой. СПб.: Речь, Институт Тренинга. 2006. 256 с.
176. Психологические аспекты глобальных изменений в окружающей среде / Отв. ред. К. Павлик, В. Носуленко. М.: Начала-Пресс, 1992. 128 с.
177. Психологія життєтворчої активності особистості : монографія / В. М. Ямницький ; АПН України, Півден. наук. центр АПН України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. Рівне : РДГУ ; О. : СВД Черкасов М. П., 2004. – 360 с.
178. Психологія самосвідомості: колізії становлення. Р. В. Павелків. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. К., 2000. Т. 2, ч. 4. С. 74–81.
179. Радчук Г. К. Особливості самоактуалізації особистості студентів в освітньому середовищі вищої школи. *Психологія і особистість*. 2015. №. 2 (2). С. 85-97.
180. Радчук Г. К. Темпоральні характеристики осмисленості життя студентів. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. №. 1. С. 16-20.
181. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб., 2000.

182. Роджерс К. К науке о личности. История зарубежной психологии. М.: МГУ, 1986. С. 153–167. URL: <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z00000026/st019.shtml> (дата обращения 15.03.2017).
183. Романова К. А. Экологическое сознание, ответственность - новый ценностный ориентир образования. *Вестник ОГУ*. 2003. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskoe-soznanie-otvetstvennost-novyuy-tsennostnyy-orientir-obrazovaniya> (дата звернення: 30.04.2017). <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskoe-soznanie-otvetstvennost-novyuy-tsennostnyy-orientir-obrazovaniya>
184. Романова К.А. Основы психології екологічної свідомості особистості. 2002. 543 с.
185. Романова М.К. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2015. 193 с.
186. Ротер С. Добро пожаловать Домой: Жизнь на Новой Планете Земля; перев. с англ. М.: ООО Издательство «София», 2007. 352 с.
187. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии в 2-х т. Т. I. СПб: Питер, 2002. 688 с.
188. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія: Навч. посібн. К.: Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. 71 с.
189. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічні аспекти дослідження особистісної ідентичності. Сучасні проблеми екологічної психології: життєве середовище особистості. 2018. С. 100.
190. Рудоміно-Дусятська О. В. Особистісна ідентичність як чинник екологізації життєдіяльності людини (постановка проблеми). *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені ГС Костюка Національної академії педагогічних наук України. 2016. Т. 41. №. 7. С. 341-351.

191. Рудоміно-Дусятська О. В., Климник О.С., Шаргородська Т.В.Світоглядні уявлення та екологічні диспозиції молоді. *Вісник Харківського національного університету. Серія психологія*. 2002. № 550. С.31
192. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. К. : Академвидав, 2005. 360 С. 31
193. Салтовський О І. Основи соціальної екології : навчальний посібник для студ. вищ. навч. Закладів. М-во освіти і науки України, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : [б. и.], 2004. 382 с.
194. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій. Міжрегіональна Академія управління персоналом. К.: МАУП, 1997. 168 с.
195. Саморозвиток як психологічний механізм життєтворчості особистості. В. М. Ямницький. *Наука і освіта*. 2003. № 4. С. 77–81.
196. Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. *Одесса: Смил*, 2003, 4.
197. Санникова О. П. Формально-динамические и качественные метакarakterистики индивидуальности. *Наука і освіта*. 2007, 6-7: 30.
198. Сапогова Е.Е. Психология развития человека: Учебное пособие. М., 2001.
199. Семенов Ю.В. Информационные технологии в экологическом образовании: учеб-метод-е пособие. Киров: Изд-во ВятГГУ, 2009. 141 с.
200. Симоненко, С. М. "Аналіз категорії" Образу світу" та "Картина світу" у контексті дослідження візуально-мисленнєвих стратегій." *Наука і освіта*. 2007. С. 45-52.
201. Системно-діяльнісний підхід до підготовки майбутнього вчителя: Монографія. О. Я. Чебикін, З. Н. Курлянд, Н. Д. Хмель, та інші. Одеса: СМІЛ, 2006. 120 с.
202. Скочиллов Ю.В., Ворсин С.Н., Юнусов Т. К., Шабдолова З.С., Рахманов Б.А., Рахимов Т.Х.. Учебное пособие по экологическому образованию «ИНТЕРЕСНАЯ ЭКОЛОГИЯ». *Интерактивные методы для обучения*

молодежи, учебные программы для проведения семинаров, ролевые игры и лекции. Душанбе, 2000. 120 с.

203. Скребець В. О. Екологічна психологія: Навч. Посібник. К.: МАУП, 1998. 144 с.

204. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. 2-ге вид. К.: Каравела. 2009. 400 с.

205. Словарь-справочник: Перелет Р.А., Economics and Environment. An English-Russian Glossary. Экономика и окружающая среда. Англо-русский словарь-справочник. OECD/Harvard University. 1996. 170 с.

206. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности. 1996. 432 с.

207. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. Изд-во Моск. ун-та, 1989. 208 с.

208. Столин В. В. Самосознание личности. М.: Издательство МГУ, 1983. 288 с.

209. Столярченко Л.Д. Основы психологии. 2000.

210. Сяська І., Марциновський В. Деякі аспекти застосування педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського у процесі формування екологічної свідомості учнівської молоді. *Нова педагогічна думка*: наук.-метод. ж-л. Рівне : РОППО, 2008. Спецвипуск. С. 42-44

211. Твой след на планете. Пахоменко А.Н., Пахоменко Е.И. Могилев: Могилев. обл. укруп. тип., 2006. 211202185 96 с.

212. Теоретичні передумови вивчення проблеми самосвідомості. Р. В. Павелків Наукові записки. Серія „Філологічна”. Серія „Психологія і педагогіка”. Острог : Нац. ун-т „Острозька академія”, 2002. Вип. 2. С. 206–213.

213. Толстоухов А. В. Глобальный социальный контекст и контуры эко-будущего. *Вопросы философии*, 2003, 8: 49-63.

214. Толстых А.В. Наедине со всеми: о психологии общения. М.: Полымя, 1990. 208 с.

215. Томчук С. М., Комун М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі [Текст]: [монографія]. ВНЗ "Вінниц. акад. неперерв. освіти". Вінниця : Віндрук, 2018. 199 с. : рис., табл. Бібліогр.: С. 189-199.
216. Трещев В. В., Сенюшкин Е. А. О профессиональном и нравственных аспектах экологического образования. *Экосист. Крыма, их оптимизация и охрана*: Тематич. сб. науч. тр. Вып. 9. К., 1997. С. 51–55.
217. Урсул А. Д. Ноосферная модель науки и образования в XXI веке. *Социально-политический журнал*. 1996. № 4. С. 68–78.
218. Фенологические и экологические рассказы–загадки. URL: <http://nsportal.ru/detskii-sad/okruzhayushchii-mir/ekologiya-fenologicheskie-i-ekologicheskie-rasskazy-i-zagadki> (дата обращения 22.12.2015)
219. Фенчак Л. М. Методологічний аспект формування екологічної культури студентів-аграрників. *Нові технології навчання: наук. метод. зб.* 2005. Вип. 41. С. 158–164.
220. Філоненко М. М. Психологічні аспекти формування екологічного мислення. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. К. 2000. Т. 11, ч. 6. С. 214–219.
221. Фомиченко, А.С. Особенности социальной перцепции. *Вестник Оренбургского государственного университета*, 2017, 2 (202).
222. Формирование ценностных ориентаций в подготовке к профессиональной деятельности обучающихся Романова Е.А. *Журнал научно-педагогической информации*. 2009 № 3
223. Фурман А. В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. пос.]. Львів: Новий світ. 2006. 360 с.
224. Фурман А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 94-99. URL: http://library.tneu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/Факультет%20Ю

ридичний/Каф%20соц%20роб/Фурман%20А.В/Морально%20етичності%20цінності%20в%20суспільному%20вимірі.pdf (дата звернення 20.08.2015).

225. Хесле В. Философия и экология. М.: Прогресс, 1993. 274 с.
226. Хофман М. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева. М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000.
227. Хроленко М. В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2006, 234 с.
228. Цепочка жизни: Эффективные приемы и методы работы с детьми в экологическом образовании и просвещении. / сост. Т.В. Шпотова, Е.П. Кочеткова. М., 2005. 88 с.
229. Чамата П. Р. Про самосвідомість учнів та шляхи педагогічного керівництва цим процесом. Рад. шк. 1963. № 4. С. 22–30.
230. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. 1989, 361 с.
231. Чебикін, О. Я., Павлова, І. Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці. 2005.
232. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи: монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 488 с.
233. Чернобровкіна В. А. Внутрішня свобода особистості: досвід психологічного дослідження. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 175. С. 47-52.
234. Черноушек, М. А. Психология жизненной среды. М., 1989.
235. Черняева С. А. Психотерапевтические сказки и игры. СПб.: Речь, 2002. 168 с.
236. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. М., Педагогика, 1977. 142 с.
237. Швалб Ю. М. К проблеме определения экопсихологических систем. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми психології»*. Том 7. Екологічна психологія. Частина 1. К.: «Міленіум», 2003. С. 426–433.
238. Швалб Ю. М. Целеполагание как феномен сознания. К.: Стилос, 1997. 72с

239. Швалб Ю. М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человек. Актуальні проблеми психології. Зб наук. Пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. К. 2006. Т. 7. Вип. 8. С. 182-190
240. Шмалей С. В. Екологічна особистість. К.: Бібліотека офіційних документів. 1999. С. 203–204.
241. Экологическая викторина: 7 интересных вопросов. URL: http://lchool.narod.ru/stanz_un.htm/ (дата звернення 21.11.2015)
242. Экологические игры. URL: http://summercamp.ru/Экологические_игры/ . (дата звернення 24.11.2015)
243. Экопсихологические аспекты развития индивидуальности / Под ред. В.И. Панова. М.: Психологический институт РАО, 1997.
244. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996.
245. Юрченко Л. І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць* / Гол. ред. В. В. Лях. Вип. 78. К., 2009. С. 229–237.
246. Юсупов І. М. Психологія емпатії (Теоретичні та прикладні аспекти): дис. ... д-ра. психол. наук. С.-Петербур. держ. ун-т. СПб., 1995. 252 с.
247. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: Моногр. *Півден. наук. центр АПН України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т.* Одеса, 2006. 362 с.
248. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. М.: Смысл, 2000.
249. Ясвин, В.А. Мир природы в мире игр: опыт формирования отношения к природе. М.: Экоцентр «Заповедники», 1999.
250. Ясвин, В.А. Проектирование и моделирование образовательной среды /Под ред. В.П.Лебедевой, В.И.Панова. М., 1997.
251. Clayton V.P.; Birren J. E. The development of wisdom across the life span: A reexamination of an ancient topic. *Life-span development and behavior*. 1980. 3. P. 103-135.

252. Chambers N., Simmons C., Wackernagel M. Sharing Nature's Interest. Ecological Footprints as an indicator of sustainability. *Earthscan Publications Ltd., London and Sterling, VA.* 2000. P. 185.
253. Deryabo S. The Cultural and Historical Cause of the European Ecological Awareness Crisis. *Culture. Ecology. Pedagogical Process.* Daugavpils: Saule, 1994. P. 43.
254. Lyudmila O. Kotlova, Kateryna A. Marchuk, Alla I. Lytvynchuk Innovative forms of education used in the preparation of students-psychologists. Nowoczesne technologie innowacyjne i informacyjne w rozwoju społeczeństwa. *Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology Monograph 17.* 2018. P. 249-258.
255. Maslow A. H. Self-actualizing people: A study of psychological needs. *Personality symposia: Symposium №1 on values.* New York: Grune and Stratton, 1950. P. 11–34.
256. Murphy M. The future of the body: Explorations into the further evolution of human nature. *Omni.* 1992. 14.8: P. 6-7.
257. Naess Arne. *Ecology, Community and Lifestyle.* New York: Norton 1955.
258. Ryff C. D. Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science.* 1995. №4. P. 99–104.

Додаток А

Якісні та кількісні показники вибірки

Демографічний показник	Галузь знань (напряом освіти)	Ранній юнацький вік		Зрілий юнацький вік	
		Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Місто	Соціальні та поведінкові науки (психологія, практична психологія)	12	14	10	12
Сільська місцевість		10	11	10	12
Місто	Соціальні та поведінкові науки (економіка)	13	15	12	10
Сільська місцевість		14	13	12	11
Місто	Аграрні науки та продовольство (лісове господарство)	15	11	14	10
Сільська місцевість		17	14	13	10
Разом		81	78	71	65
		159		136	
Загальна вибірка		295			

Додаток Б
Матриця факторного аналізу компонентів екологічної самосвідомості та
чинників її розвитку

Rotated Component Matrix^a				
	Component			
	1	2	3	4
антиемпатія	-,042	,143	-,526	-,691
індиферентність	,088	-,222	-,078	-,146
співчуття	,594	,166	,476	,159
співпереживання	,764	,057	-,064	,044
внутрсприяння	,576	,013	,601	-,094
реальнесприяння	-,238	,222	,577	,527
альтруїзм	-,780	,193	,015	,126
самооцінка	,153	,204	-,087	,159
підтримка	-,106	,572	-,317	,000
когнчас	-,100	,292	,175	-,221
константність	,048	,735	-,029	-,022
гнучкповед	,185	,012	-,140	,563
екологічна спрям.	-,052	-,337	-,005	,679
особистості				
афективний	,546	-,260	,124	-,019
когнітивний	-,146	,583	-,168	,058
ціннісно-				
рефлексивний	,020	,031	,885	,151
конативний	,108	,217	,657	,555

Додаток В
Матриця факторизації базових чинників розвитку екологічної
самосвідомості
(хлопці)

rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
Антиемпатія	-,100	-,021	-,399
Індиферентність	,076	,337	-,301
Співчуття	,379	,742	,198
Співпереживання	,100	,087	,072
ВнутрСприяння	,218	,487	,588
РеальнеСприяння	,628	,124	,225
Альтруїзм	-,080	,529	,565
Самооцінка	,152	-,115	-,498
Підтримка	,507	-,057	,256
ОрієнтацУЧасі	-,013	,500	,149
Константність	,098	-,055	,230
ГнучкПовед	,492	,045	,259
МодифБасса	-,104	-,138	-,298

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Додаток В 1
Матриця факторизації базових чинників розвитку екологічної
самосвідомості
(дівчата)

Rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
Антиемпатія	,052	-,041	,618
Індиферентність	,113	-,163	,045
Співчуття	,102	,591	,238
Співпереживання	,119	,595	-,012
ВнутрСприяння	,573	,663	,211
РеальнеСприяння	-,274	-,327	,358
Альтруїзм	-,256	-,091	,030
Самооцінка	,091	,159	,615
Підтрима	,545	,209	,301
ОрієнтацУЧасі	-,022	,103	,372
Константність	,417	,129	,464
ГнучкПовед	-,075	,444	,471
МодифБасса	-,168	,502	,003

Додаток В 2
Матриця факторизації базових чинників розвитку екологічної
самосвідомості
(тип професій «Людина – людина»)

otated Component Matrix^a

	Component	
	1	2
Антиемпатія	,039	,248
Індиферентність	,000	-,136
Співчуття	,060	,212
Співпереживання	,661	,564
ВнутрСприяння	-,305	,106
РеальнеСприяння	-,078	,268
Альтруїзм	-,035	,105
Самооцінка	,213	-,196
Підтримка	,659	,033
ОрієнтацУЧасі	-,116	,082
Константність	,084	-,150
ГнучкПовед	-,262	,162
МодифБасса	,156	,555

Extraction Method: Principal
Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with
Kaiser Normalization.

Додаток В 3
Матриця факторизації базових чинників розвитку екологічної
самосвідомості
(тип професій «Людина – знакова система»)

Rotated Component Matrix^a

	Component	
	1	2
Антиемпатія	,166	,498
Індиферентність	,015	-,075
Співчуття	,093	,562
Співпереживання	,664	,681
ВнутрСприяння	-,023	-,177
РеальнеСприян	,687	,321
ня		
Альтруїзм	-,010	,099
Самооцінка	,110	,440
Підтрима	,210	-,073
ОрієнтацУЧасі	,561	-,092
Константність	-,094	,100
ГнучкПовед	,005	-,065
МодифБасса	-,191	,162

Матриця факторизації базових чинників розвитку екологічної
самосвідомості
(тип професій «Людина – природа»)

Rotated Component Matrix^a

	Component	
	5	6
Антиемпатія	,186	,117
Індиферентність	-,017	,014
Співчуття	,113	,165
Співпереживання	,511	,001
ВнутрСприяння	-,267	,585
РеальнеСприяння	,629	,166
Альтруїзм	,004	,115
Самооцінка	,186	-,166
Підтрима	,048	,170
ОрієнтацУЧасі	-,176	,293
Константність	,078	,521
ГнучкПовед	,501	,101
МодифБасса	,252	,123